

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192295

UNIVERSAL
LIBRARY

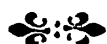

समाजधर्म)

[भगिनी निवेदिता यांच्या Religion & Dharma
या नांवाखालीं प्रसिद्ध झालेल्या
कांहीं निबंधांचा अनुवाद.]

साने गुरुजी

१९४३

प्रथमावृत्ति १९४३

द्वितीयावृत्ति १९४४

किंमत १२ आणे

प्रकाशक:—

दयार्णव रघुनाथ कोपर्डेकर,
५२९, सदाशिव, पुणे

[सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन]

क:—

अनंत कृष्ण कुलकर्णी,
आनंद प्रिंटिंग प्रेस, ,
१८२, सोमवार, सातारा.

अनुक्रमणिका

१	समाज	१
२	सहकार्य	७
३	पंथाप्रियता	१२
४	व्यापक व वाढते विविशाल	१७
५	सुखविलास व पुरुषार्थ	१९
६	स्वातंत्र्य	२२
७	गुरु व शिष्य	२८
८	पूजेचे फूल	३५
९	जीवनाला वळण देणे	४२
१०	प्रगति	४६
११	मृत्यूवर विजय	४९
१२	भूत व भाविष्य	५३
१३	धर्म व राष्ट्रीय अभ्युदय	५८
१४	प्रपंच व परमार्थ	६२

साने गुरुजी यांचें वाङ्मय

कादंबऱ्या

- १ तीन मुलें
- २ श्यामची आई
- ३ श्याम, खंड १ ला
- ४ श्याम, खंड २ रा
- ५ घडपडणारी मुलें
- ६ क्रांति
- ७ पुनर्जन्म
- ८ आस्तिक
- ९ सती
- १० गोड शेवट
- ११ रामाचा शेला

कथासंग्रह

- १२ विश्राम
- १३ त्रिवेणी •
- १४ गोड गोष्टी भाग १ ते १०
- १५ सोन्यामारुती
- १६ सोनसांखळी
- १७ जीवनप्रकाशन

प्रबंध

- १८ राष्ट्रधर्म
- १९ समाजधर्म
- २० भारतीय संस्कृति
- २१ खेड्यांत जाऊन काय कराल ?
- २२ स्वदेशी समाज

- २३ कला व इतर निबंध
- २४ संस्कृतीचें भवितव्य
- २५ कला म्हणजे काय ?
- २६ गीताहृदय
- २७ गीतमबुद्ध
- २८ स्वराज्य संस्थापक श्रीशिवराय

चरित्रें

- २९ नामदार गोखले
- ३० ईश्वरचंद्र विद्यासागर
- ३१ इतिहासाचार्य राजवाडे
- ३२ बेंजामिन फ्रँकलिन
- ३३ शिशिरकुमार घोष
- ३४ रवीद्रनाथ टागोर
- ३५ विनोबाजी भावे
- ३६ देशबंधु दास

नाटके

- ३७ अस्पृश्योद्धार
- ३८ निळा पक्षी
- ३९ तें आपलें घर

काव्य

- ४० पत्री
- ४१ स्त्रीजीवन भाग १
- ४२ स्त्रीजीवन भाग २

समाजधर्म

समाज

: १ :

ख्रिस्ती लोकांच्या चर्चमध्ये त्यांच्या प्रार्थनेच्या वेळीं जावें म्हणजे युरोपीयन लोकांची संघटनाशक्ति, त्यांचें सहकार्यचातुर्य, त्यांचा व्यवस्थित-पणा, त्यांची टापटीप या सर्व गुणांचा आपल्या मनावर खोल ठसा उमटल्या-शिवाय राहणार नाहीं. ख्रिस्ती धर्मातील धर्मविचार हिंदुधर्मातील अत्यंत संपन्न व परमोच्च विचारांसमोर पोरकट दिसतील, अर्धवट दिसतील, खालच्या पायरीचे दिसतील; परंतु त्यांच्या प्रार्थनेंतोळ गंभीरता, सुंदरता, उठावदार-पणा या गोष्टी आपल्याकडे दिसणार नाहींत. या बाबतींत आपण त्यांच्याशीं तुलनेस उभें राहूं शकणार नाही.

सर्वच ख्रिश्चन मंदिरांत इतकी गंभीरता व सहचरता असते असें नाहीं. लॅटिन लोकांच्या चर्चपेक्षा इंग्लंडमधील प्रॉटेस्टंट चर्चमधील प्रार्थना अधिक साधी, अधिक सुंदर व अधिक गंभीर असते. लॅटिन चर्चवर आशि-यांतील धार्मिक आचारांचा व विधींचा अधिक पगडा बसलेला आहे. रोमनचर्चमध्ये धर्मोपदेशक एकटाच प्रार्थना म्हणतो व बाकी सारे गुडगे टेंकतात व मुके असतात. आपल्याकडे उपाध्याय एकटाच स्वतः ज्याप्रमाणें सारे मंत्र वगैरे म्हणतो तसेंच हें. सामुदायिक प्रार्थना हा युरोपनें लावलेला फारच मोठा शोध आहे यांत शंका नाही. ज्यानें ही प्रथा पाडिली, त्याची बुद्धि फारच विशाल असली पाहिजे, जीवनाचा ठाव घेणारी असली पाहिजे. युरोपीयन बुद्धीची व हृदयाची येथें फार मोठी उंच उडी आहे यांत शंका नाही. सामुदायिक प्रार्थना प्रथम ज्यू लोकांत बीजरूपांनें होती; मुसलमानांनीं त्या कल्पनेचा जास्त फैलाव केला. धर्मयुद्धांच्या काळांत, क्रुसेडस्च्या काळांत सारे युरोप इस्लामी संस्कृतीतील विचारांनीं भरून गेलें होतें. मुसलमानी विचार युरोपमध्ये सर्वत्र पसरले, जिकडे तिकडे रुजले, युरोपीयन विचारांत इस्लामी विचार मिळून गेले, एकरूप होऊन गेले. पुढें १४५३ मध्ये तुर्की लोकांनीं कॉन्स्टंटिनोपल घेतलें व नवयुगाला सुरवात झाली. नवयुगाला सुरवात होतांना कोणकोणत्या गोष्टींना, कोणकोणत्या विचारांना, कोण-

कोणत्या भावनांना महत्त्व दिलें गेलें, हें कोण आज कांय सांगणार ? राष्ट्राच्या किंवा व्यक्तीच्या जीवनांत कोणत्या गोष्टीचा ठसा खोल उमटतो, कोणतें विचार-बीज पेरलें जातें, कोणते विचार जोरानें फोफावतात, हें कोण सांगू शकेल ? तुर्की लोकांनीं कॉन्स्टंटिनोपल घेतलें व तेथून जे ख्रिस्ती लोक युरोपमध्ये गेले, त्यांनीं ही तुर्कांची सामुदायिक प्रार्थना, इस्लामियांची सामुदायिक प्रार्थना तिकडे सर्वत्र रुढ केली नसेल ना ?

कांहीही असो, ख्रिस्तीधर्म हा आरंभीं आशियांतील विचार असला, पौर्वात्य विचार असला तरी त्याचें अंतिम पर्यवसान आजच्या युरोपीयन प्रॉटेस्टंट पंथांत झालें आहे खरें. सामुदायिक प्रार्थनेचा विचार ज्यू व इस्लामी संस्कृतीत उत्पन्न झाला व त्याचें परिणत रूप आज इंग्लंडमधील प्रॉटेस्टंट पंथांत दिसून येतें. कोणतें बीज कोठें उडून जाईल व वाढेल याचा नियम नसतो. पूजाकर्मांतील सामुदायिक प्रार्थनेचें अंग हें अत्यंत महत्त्वाचें आहे यांत शंका नाही.

सामुदायिक प्रार्थना हिंदुधर्मांत असलीच तरी ती अविक्रमित रूपान्त आहे. उपाध्यक्ष व यजमान यापलीकडे सामुदायिक प्रार्थनेचा विकास झाला नाही. हिंदुधर्मांतील प्रार्थनेची कल्पना इतकी तीव्र, भावनोत्कट व प्राणमय असते, ही कल्पना इतकी आंतरिक व जिव्हाळघाची असते की, ती सामुदायिक करणें, चव्हाट्यावर मांडणें, म्हणजे लोकांना कसेसेच वाटतें; हिंदुमताचा या विचारानें गोंधळ होतो. हिंदुधर्मांत व्यक्ति पूजा करिते, व्यक्ति प्रार्थना करिते; परंतु पूर्वी कोणीतरी रचिलेली प्रार्थना व्यक्तीकडून म्हणण्यांत येते. प्रार्थना रचनाऱ्याची भूमिका तीच प्रार्थना म्हणणाऱ्याची असते असें नाही. ठराविक मंत्र, ठराविक स्तोत्रें व प्रार्थना व्यक्ति म्हणते. परंतु तीं स्तोत्रें व त्या प्रार्थना दुसऱ्यांनीं लिहिलेल्या ! या बाबतीतहि युरोपीय व भारतीय वृत्तीत फरक दिसून येतो. वैयक्तिक विकासाला महत्त्व देणारे, सामुदायिक प्रार्थना न मानणारे जे युरोपीयन लोक त्यांना नॉनकॉन्फिस्ट म्हणतात. परंपरेनें चालत आलेल्या ठराविक व निश्चित प्रार्थना म्हणणें ते नाकारतात. स्वतःस योग्य वाटेल त्या शब्दांनीं ते देवाला आळवतात. ज्या दिवशीं जी प्रार्थना रुचेल ती ते म्हणतात. परंतु आपल्याकडे तसें नाही. कोणी रुद्र म्हणेल, कोणी सौर म्हणेल, कोणी ठराविक हरिपाठाचे अभंग म्हणतील; कोणी रामरक्षा, ठराविक कवणाष्टकें म्हणतील. त्या प्रार्थनेशीं आपण एकरूप

होत नाही, होऊ शकत नाही. प्रार्थना व पूजा यांत्रिक झाल्या आहेत.

ख्रिस्ती धर्मात ऋषि फार नाहीत व संतही फार थोडे. अनेक शतकांनी एखादा साधु फ्रॅन्सिस जन्माला येतो; एखादी जोन ऑफ आर्क आढळते. आणि हे संतसुद्धां ज्या पंथांत मूर्ति, भजन, जप, तप, साधन वर्गरे गोष्टी राहिल्या आहेत, त्या पंथांतच बहुधा जन्मास आलेले आहेत. परंतु युरोपची शक्ति, ख्रिश्चन धर्माची शक्ति, ज्या कांहीं अपवादात्मक विभूति निर्माण होतात त्यांवर अवलंबून नाही. बहुजन समाजाच्या विकासांत युरोपची शक्ति आहे, त्यांत युरोपचें सामर्थ्य आहे. फार अत्युच्च मोठेपणांत, परमशोर विभूतिमत्त्वांत युरोप मागें पडेल; परंतु व्यावहारिक धर्मांत, रोजच्या धर्मांत युरोप श्रेष्ठ आहे. थोड्याशाच परंतु निश्चित कल्पना, न दबण्याची वृत्ति, रोजच्या व्यवहारांतील मोक्ष व स्वातंत्र्य या गोष्टी तिकडील बहुजन समाजांत आढळून येतील. ज्या वेळेस सर्व समुदायाला बरोबर घेऊन जावयाचें असतें, त्यावेळेस पुष्कळशी छाटाछूट करूनच पुढें जावें लागतें. सर्वसाधारण जनतेला परमोच्च ध्येय मानवत नाही, श्रमणार नाही. यासाठीं ख्रिश्चनधर्मांनी मोठमोठ्यांचीं डोकीं उडवलीं आहेत. फार उंच जाणारे आम्हांला नकोत, असें ख्रिश्चनधर्म सांगत असतो. सर्वांचीं डोकीं सारखींच उंच होऊं द्या, असें तो म्हणतो. पाय एकाच भूमीवर व डोकीं एकाच पातळीत. कोणीही फार खुजा दिसू नये, बटबैगण दिसू नये, म्हणून फार उंच लोकांना ख्रिश्चन धर्मांनीं दूर केलें आहे. ख्रिश्चन धर्मांला एकादा हिमालय व बाकीची सारी डेपळें, असें नको आहे. त्यांना सर्व टेकड्या पाहिजे आहेत. त्यांची प्रार्थना ही सामान्य लोकांसाठीं आहे; म्हणून त्यांनीं ती सुंदर केली, साधी केली. त्याला त्यांनीं संगीताची जोड देऊन प्रार्थनेंत आकर्षकता आणिली. ज्ञानापेक्षां सेवेला ख्रिश्चनधर्म थोर मानतो, भक्तीपेक्षां सार्वजनिक उपयुक्ततेला महत्त्व देतो, तिच्यावर भर देतो. ख्रिश्चन धर्मांनीं आपलें ध्येय बेताचें उंच केलें आहे व त्या ध्येयाप्रत सर्वांनीं जावें, सुसंघटित, स्वाभिमानी; तेजस्वी व बळकट होऊन जावें अशी व्यवस्था केली आहे.

धार्मिक विचारांच्या बाबतींत युरोपमधील एखादा मोठा पंडित हिंदुस्थानांतील एखाद्या शेतकऱ्यापुढें पोरकट ठरेल; याच्या उलट युरोपमधील झाडूवाल्यासही सार्वजनिक कर्तव्याची व हक्कांची जी जाणीव असते, ती आमच्याकडील मोठमोठ्या पुढ्यांस व मुत्सद्दांसांही नसते.

आज ध्येयांची देवाण घेवाण करण्याची वेळ आली आहे. मानव जातीस आपल्या मुलांना तेच तेच धडे शिकवावयास अवसर नाही. मानव जातीची अशी अपेक्षा आहे की, पृथ्वीच्या एका भागांत जो घडा तितें शिकविला तो जगांतोळ इतर लोकांनी घ्यावा व आपलासा करावा. पौर्वात्य विचार पाश्चिमात्य जगाला लोकरच जिकून घेणार यांत शंका नाही; आणि पौर्वात्यांच्या विकासाला पाश्चिमात्य ध्येयें व पद्धती येथें येऊन हातभार लावतील, ही गोष्टसुद्धां तितकीच खरी आहे. एकमेकांनी एकमेकांस पूर्ण व्हावयास मदत करावयाची आहे, एकमेकांचें विशिष्टत्व नाहीसें करावयाचें नाही; एकमेकांस दूर करावयाचें नाही. पूर्व पश्चिमेस हात देईल व पश्चिम पूर्वेच्या मदतीस येईल. ईश्वराच्या या विश्वमंदिरांत पूर्व व पश्चिम एकमेकांचे हात धरून प्रेमानें फुगडी घालतील.

भविष्यकाळांत हिंदुधर्मसुद्धां बहुजनसमाजाच्या विकासांत भाग घेतल्यावांचून राहणार नाही. सामुदायिक प्रार्थनेचें महत्त्व हिंदुधर्म समजून घेईल. सामान्य लोकांच्या शिक्षणाचा, त्यांच्या विकासाचा विचार वरच्या लोकांच्या मनांत डोकावेल व तो त्यांना स्वस्थ बसू देणार नाही; सेवेचे विचार, कर्माचीं ध्येयें डोळ्यासमोर उभीं राहतील; साक्षात्काराचें परमोच्च ध्येय सामान्य जनतेसाठीं खालीं येईल. यशोदेसाठीं परमात्मा बाळकृष्ण होईल. विराट् विश्वभूति अर्जुनासाठीं चहुं भुजांनीं नटेल. हिंदुधर्म सामान्य लोकांसाठीं जरा खालीं येणार नाही का? जरा खालीं वाकून आपल्या मुलांबाळांशीं हितगुज करणार नाही का? साक्षात्काराचें आपण कौतुक करतो, तेंच कौतुक सेवा करणाऱ्या पुरुषाचेंही आपण करूं. याचा अर्थ असा नाही की, ईश्वराकडे जाण्यासाठीं जीवानें विरक्त, निस्संग, अलिप्त राहावें, हा जो विचार तो आपण सोडून देत आहोंत. परंतु हा विचार हृदयांत बाळगूनहि, ही दृष्टि जवळ ठेवूनहि आपण सामान्य जनांच्या विकासासाठीं, त्यांच्या सुप्तशक्ति जागृत करण्यासाठीं झटूं; त्यांच्याहि हृदयांतील देवाला जागृत करणें, हें तितकेंच महत्त्वाचें काम आहे; त्यांच्या जीवनाला फुलण्यास मदत करणें हें तितकेंच आवश्यक व पवित्र कर्तव्य आहे हें ओळखूं; या गोष्टीवर जोर देऊं. आपणांत जे निरनिराळे पंथ व समाज उत्पन्न होत आहेत यावरून असें दिसतें कीं, ही सेवेची दृष्टि, हें नवीन रूप हिंदुधर्म घेत आहे. आर्यसमाज, ब्राह्मसमाज वगैरे समाज याच दिशेनें

चालले आहेत. हा नवयुगधर्म सुरू होत आहे.

अर्वाचीन सनातन हिंदुधर्मांनी लोकहिताचें, लोकजागृतीचें, लोकांचें संसार सुंदर व मंगल करण्याचें, जीवन तेजस्वी व बलवान करण्याचें असें हें त्रेवामय स्वरूप जर आपलेसं केलें नाहीं, तर तरणोपाय नाहीं. हिंदुधर्माला जर तेजस्वी व्हावयाचें असेल, बलवान्, जयिष्णु व्हावयाचें असेल, जगाचें मन ओढून घ्यावयाचें असेल, स्वतःच्या इकडे तिकडे जाणाऱ्या, इतर धर्मांत जाणाऱ्या मुलांना जवळ ठेवावयाचें असेल, परधर्मांतील श्रद्धाळु लोकांना बाहु पसरून जवळ ओढावयाचें असेल, तर अतःपर हिंदुधर्मांनीं सर्वापासून दूर असलेल्या उत्तुंग व परमोच्च अशा साक्षात्काराच्या ध्येयापासून खालीं आलें पाहिजे. हिमालयांतील शंकराच्या जटाजुटांतील गंगा खालीं आली पाहिजे व तिनें मैदानावर येऊन लाखों लोकांचीं शेतंभातें पिकविलीं पाहिजेत. संन्यासाच्या, साक्षात्काराच्या कैलासावरून सेवेच्या मैदानांत, शेतकरी, मजूर यांच्या रोजच्या जीवनांत साहाय्य करण्यासाठीं धर्मांनीं खालीं आलें पाहिजे. हिंदुधर्माच्या प्रार्थनांत सर्व लोकांना स्थान पाहिजे. त्यांच्या आकांक्षा त्यांचीं सुखदुःखें, त्यांची जीवनें, त्यांची हृदये याचें प्रतिबिंब त्या प्रार्थनांतून पडलें पाहिजे. एकत्र जमून सर्वांनीं त्या प्रार्थना म्हणून पाहिजेत, तन्मयता निर्माण झाली पाहिजे. प्रार्थना चालली असतांना लोकांचें हृदय बोललें पाहिजे व तोंडही उघडले पाहिजे. साऱ्यांनीं प्रार्थनेस केव्हां जमावयाचें, कोठें जमावयाचें, हें ठरलें पाहिजे, व्यवस्थितपणा आला पाहिजे. मंदिरांतील व्यासपीठें आतां प्रवचनपीठें होऊं देत, व्याख्यानस्थानें होऊं देत. तेथून साक्षात्कार व संन्यास या परमोच्च ध्येयाचे, जग म्हणजे माया आहे, “ का ते कांता कस्ते पुत्रः ” वगैरे उपदेशाचे न झेपणारे व न पचणारे, बोलणारांनाही केवळ ओठापुरते व भाकरीपुरते आणि ऐकणाराला फक्त कानापुरते, असे घुटके पाजण्याऐवजी लोकांना रोजच्या जीवनांत रोजच्या कामकाजांत, रोजच्या व्यवहारांत उपयोगी पडेल असें शास्त्रीय ज्ञान, आरोग्यज्ञान, सहकर्मज्ञान, संघटनाज्ञान या मंदिरांतील व्यासपीठावरून दिलें गेलें पाहिजे, असें केल्यामुळें वैयक्तिक पूजा-जिवाशिवाचें एकांतांतील बोलणें, तें देवभक्तांचें हितगुज-नाहींसें होईल असें नाहीं. आपल्या ज्या धार्मिक खजिन्यांची-जुन्या ठेवण्यांची-किंमत आतांशीं फिरून कळूं लागली आहे, ते खजिने, ते ठेवे आपण गमावूं अशी कोणालाही भीति वाटावयाला नको.

हे दिवस असे आहेत की, देव आपणांवर नवीन विचारांचा वर्षाव करीत आहे; नवीन कर्तव्ये, नवीन रस्ते भगवान् दाखवीत आहे; नवीन संस्कृतीचा प्रकाश दाखवीत आहे. अशा वेळेस हिंदुधर्माने कोप-यात बसून चालणार नाही. धर्माने पुढे आले पाहिजे या नव विचारांची व नव भावनांची केवळ उपेक्षा करून भागणार नाही, त्यांना शिव्या शाप देऊन चालणार नाही हिंदुधर्माने त्याचा अंतर्भाव करावयास, संग्रह करावयास पोटा विशाल केले पाहिजे. हे नवविचार आपणांत मिळवून, आपला त्यांच्यावर शिक्का मारून, आपले म्हणून निरनिराळ्या रूपांत प्रकट केले पाहिजेत. प्राचीन काळांत, आपल्या पूर्व इतिहासांत प्रत्येक सामाजिक वा राष्ट्रीय जागृतीचा प्रश्न धर्मानेही उचलला होता; त्या त्या जीवनाच्या नानाविध क्षेत्रांत धर्म वेफिकीर राहिला नव्हता. आपल्या प्राचीन इतिहासांत राष्ट्रीय आकांक्षा, राष्ट्रीय भावना व राष्ट्रीय विचार यांचे प्रतिबिम्ब धर्मांत पडलेले दिसून येईल. अशा नैच धर्म श्रीमंत होतो, संपन्न होतो, विकसित होतो. यामुळे आपले कांही एक जागृता नपून उलट कांहीं तरी अधिक मिळणारच आहे. सामान्य जनतेसाठीं आज कर्माला प्राधान्य देऊ, सेवेला महत्त्व देऊ. शेती उत्कृष्ट आहे, ती पूजाच आहे, कर नीट; रस्ता झाडणे, पवित्र आहे, नीट झाड; असे धर्माने आज सांगितले पाहिजे. याचा अर्थ असा नाही की, ज्ञान व भक्ति हा जो ईश्वराच्या कांहीं थोड्या आवडत्या जीवांचा मार्ग तो नाहीसा होईल ज्ञान व भक्ति आणि त्यामुळे मुक्ति-हा मार्गहि राहीलच परंतु सेवेत व कर्मांतहि मुक्ति आहे-हाहि मोक्षाचाच मार्ग आहे-असे सांगा. हें दालन नीट खुले करा तुमचे ज्ञानभक्तीचे दालन खुले आहे; परंतु तेथे अनेकांना जाता येत नाही व जमता येत नाही. परंतु सेवारूप जें सामाजिक कर्म-त्या दालनांत अनेकांना जमतां येईल. “स्वकर्मा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विदति मानवः”—आपणांस जे योग्य करतां येईल, समाजसेवेचे जें कर्म आपणांस करतां येणें शक्य असेल-मग तें घेती, विणकाम, कुंभारकाम, मृत डोरें फाडण्याचे काम कोणतेही असो-तें नीट हृदय ओतून करावे व मुक्त व्हावे-असे श्रीगीता सांगत आहे. गीतेने सर्वांना मोक्ष खुला केला आहे. कर्मांचें महान् दालन सर्वांना उघडले आहे. तुमचे ज्ञान-भक्तीचे दालन ज्या तुम्हां दोन चार जणांना लागेल त्यासाठीं खुले आहेत व हेंही मोकळे होऊं दे. खरोखर या तिन्ही दाल-

नांतील हवा एकमेकांत गेली पाहिजे. तीं अगदीं अलग असतांच कामा नयेत. हिंदुधर्म हा स्थाणु नसुन गतिमान् आहे. तो सदैव विकसित होणारा, नवीन पानांफुलांनीं नटणारा, सदैव सतेज व टवटवीत राहणारा आहे, हे सत्य आपणांस सिद्ध करून द्यावयाचें आहे. हिंदुधर्म अनादि आहे, तसाच अनंतहि आहे. ज्याची वाढ पुरी झाली त्याला अंत येणार-फळ पिकलें कीं पडणार ! हिंदुधर्म सदैव वाढतच राहणार व म्हणूनच तो सदैव राहील. नदी वाहते म्हणून तेजस्वी आहे; सांचेल तर घाण होईल. हिंदुधर्माला सार्थ व कार्यकर सनातनत्व पाहिजे असेल, तर त्यानें वाढत राहिलें पाहिजे, नवीन नवीन घेत राहिलें पाहिजे. हिंदुधर्म असा संग्राहक आहे, विकासक्षम आहे, तें जगाला दाखवून द्या.

सहकार्य

: २ :

सहकारी तत्त्वावर, परस्पर साहाय्याच्या तत्त्वावर ख्रिश्चन लोकांनीं युरोपमध्ये जसें काम चालविलें आहे, त्याच नमुन्यावर किंवा त्याप्रमाणेंच हिंदुस्थानांतील हिंदु व मुसलमान यांनीं केल्याशिवाय गत्यंतर नाही. पाश्चिमात्य नाचतात तसें आपण नाचावें असा ह्या सांगण्यांतील हेतु नाही; पाश्चिमात्यांचें सदैव अनुकरण करीत राहावें, असेंहि कोणाचें म्हणणें नाही. अनुकरण करणें निराळें, आणि पाश्चिमात्यांच्या संस्थांचें स्वरूप व महत्त्व समजून घेऊन, आपण तशाच गोष्टी आपल्यास अमुरूप व आपल्या परंपरेस शोभतील अशा स्वरूपांत प्रकट करणें हें निराळे. पाश्चिमात्य संस्कृति व पाश्चिमात्य जीवन-पद्धति आपल्याकडे आल्यामुळें आपल्या बहुमोल अशा संघटनेच्या प्राचीन संस्था नष्टप्राय झाल्या आहेत जुन्या ग्रामसंस्था, त्यांच्यांतील सहकार्य व जूट, त्यांतील साधी, सुटसुटीत, कालापव्यय न करणारी आणि परिणामकारी अशी कार्यपद्धति, ती नैतिक व्यवस्था, प्रत्येक गोष्टीतील सहेतुकता व उपयुक्तता, उच्च विचार व श्रेष्ठ त्याग यांचें स्वागत करावयास सदैव सज्ज असणारी वृत्ति-हें सर्व आतां नाहीसें झालें. आज सतरा ठिगळे लावलेली बेढब अशा नागर संस्कृतीची-शहरांत रूढ झालेल्या या नवसंस्कृतीची-

गोधडी आपल्या अंगावर पडली आहे. पूर्वीची शाल गेली व ही गोधडी आली.

मध्ययुगांतील आपली नगरेंहि व्यवस्थित होती. त्यांच्या व्यवस्थेत हेतु-बद्धता होती. मध्ययुगी भारतीय नागरजीवनांत परस्पर सहकार्य होते, उत्कृष्ट जीवनरचना होती. तेथे उगीच बजबजपुरी व बाजारबुणगेपणा नसे. उत्कृष्ट संस्कृतीचें दर्शन तेथे होत असे. सुव्यवस्थेशिवाय संस्कृति नाही. पूर्वी जो कोणी काशी किंवा अलाहाबाद येथे जाई, तो आपापल्या विशिष्ट लोकांच्या वस्तीतच उतरे. दक्षिणी ब्राह्मणांच्या पुऱ्यांत दक्षिणी ब्राह्मण जाई; बंगाली लोकांच्या वस्तीत बंगीय जाई. आलेल्या मनुष्याच्या भोंवती लगेच त्या त्या पुऱ्यांतील लोक जमावयाचे, विचारपूस व्हावयाची, मित्र भेटायला येत, लगेच ओळखी* होत. आलेल्या मनुष्याची व्यवस्था ताबडतोब लावण्यांत येई, त्याला साहाय्य दिले जाई, त्याला सल्ला मिळे. याप्रकारें तो नवखा मनुष्य तेथील संस्कृति पाहू शके व ती आपलीशी करून घेऊ शके. जोंपर्यंत तो त्या नगरात राही, तोपर्यंत तो पुरा म्हणजेच त्याचें घर. तो पुरा म्हणजे जणू एक मंडळ असे. वळवच असे म्हणाना. आलेला नवीन मनुष्य आजारी पडला, तर त्याची शुश्रूषा हाई, औषध-पाण्याची व्यवस्था केली जाई. त्याला कोणत्याही प्रकारची वाण तेथें कोणी पडूं देत नसे. अर्वाचीन शहरातूनहि महाराष्ट्रसघ, बंगीय मंडळ, तामील आब्रम वगैरे तत्तत्प्रांतीयांच्या संस्था असतात; परंतु ह्या संस्थापेक्षां पूर्वीचे ते पुरे फारच उत्कृष्टपणें कार्य करीत व उपयोगी पडत. कारण आलेल्या नवख्या मनुष्यास आपल्या बंधूचें सारें जीवन अंतर्बहिष् पाहतां येत असे. या शहरांतच सुसघटित असें जातीय मतप्रदर्शन होई व त्याचा परिणाम व प्रसार अन्यत्र दूरवरच्या प्रांतातहि होई. या मोठमोठ्या नगरीतून प्रथम मतध्वनि उठत व त्याचे पडसाद मग सर्वत्र जात. एकाच नगरांत भिन्न भिन्न जातीय संघ असत. हे संघ उदार असत. संघातील वातावरण मोकळेपणाचें असे. बंधुभाव व स्नेहभाव भरपूर असे. शुष्क औपचारिक पद्धतीस तेथे वाव नसे. तेथे जिव्हाळा असे. या संघांना श्रीमंत लोक राजाप्रमाणें देणग्या देत असत. अशा रीतीने सामाजिक वातावरण, तत्तत् जातीय वातावरण, तत्तत् प्रांतीय वातावरण शुद्ध ठेविलें जाई. या जातीय जीवनाचा विकास होई, सांभाळ होई. समाजाचें किंवा त्या त्या जातीतील

लोकांचें आदर्श आचरण कसे असावें, शील कसें असावें, हें अशा सधांकडून दिग्दर्शित केले जाई. हे सध म्हणजे दीपस्तंभ असत, मार्गदर्शक असत. प्राचीन नगरांतून अशी ही परंपरा उत्कृष्टपणे पाळली जाई. कल्पना करा की, एखादा दक्षिण हिंदुस्थानातील विद्यार्थी काशीत शिकण्यासाठी म्हणून गेला; तर तेथे जातांच तो आपल्या प्रातांतील आपल्या जातीच्या लोकातच राहावयास जाई; यामुळे शहरांतील मोह किंवा व्यसनं यापासून तो पहिल्या-पासूनच दूर राही. जणु आपल्या स्वतःच्याच दुसऱ्या घरात राहावयास आपण आलो, असे त्यास वाटे; आपल्याच वडीलधाऱ्या मंडळीत आपण वावरत आहोत, असे त्याला वाटे. त्याच्या सभोवतालचे लोक त्याच्याच प्रातांतील, त्याच्याच जिल्ह्यातील असत. आपण अयोग्य रीतीने वागलो, तर ती बातमी आज ना उद्या आपल्या घरी जाईल, अशी त्याला भीति वाटे. कारण त्याच्या प्रातांतील जाणारे येणारे नेहमी असतच व ते तेथेच उतरत आपल्या गांवीं जर आपल्या वार्ड वर्तनाची बातमी गेली, तर आपल्या आईबापांस खाली मान घालण्याची पाळी येईल, हा विचार त्या तरुण विद्यार्थ्याच्या मनांत सदैव जागृत असे व म्हणून तो जपून सावधगिरीने वागे.

हे भारतातील प्राचीन शहरातील चित्र डोळ्यांसमोर आणले व आजच्या शहरांतील चित्रही मनासमोर आणले, तर केवढा विरोध दिसतो ! हा विरोध पाहून मनाला वार्ड वाटते. कलकत्त्यासारख्या शहरांत हजारां मुसलमान खेड्यापाड्यातून येतात व गाडीवान् होणे, टांगा, बगी हांकलणारे होणे, हे याचे धंदे असतात. या जीवनांत कसे पदोपदी मोह असतात, तें सांगण्याची आवश्यकता नाही. त्या गोष्टी सुप्रसिद्धच आहेत. दारू, विडी पानपट्टी, हॉटेल यांनी बनलेली त्यांची संस्कृति असते. दुर्दैवाने दारूचे गुत्तेही ठिकठिकाणी उघडले जात आहेत, वाढत आहेत ! ज्याने त्याने आपल्याच मोहल्ल्यांत जाऊन राहण्याची चाल मागे पडत चालली. वाटेल तेथें मनुष्य राहतो, म्हणजे वाटेल ते करावयास त्यास हरकत राहत नाही. कोण बघणार, कोण हटकणार, कोण आपल्या घरी कळवणार ? अशा प्रकारची राहणी रूढ होऊ पहात आहे शहरांतील या अनिर्बंध व स्वच्छंद राहणीमुळे खेड्यांतील शेकडो सुखी कुटुंबांचें सुख मातीत, मिळत असले, तर त्यांत आश्चर्य कसलें ? कलकत्त्यात गेलेल्या या मजुराच्या व्यसनमय जीवनामुळे खेड्यांतील त्याच्या घरी अश्रु पडत असतात.

इतकें आहे तरीहि जगांतील इतर देशांतील लोकांपेक्षां हे आपले लोक अजून अधिक वरच्या दर्जाचे आहेत. सभोंवतालच्या परकी लोकांच्या संसर्गामुळे व परकी संस्कृतीनें आणलेल्या व्यसनांमुळे, फॅशनीमुळे ज्या गरीब माणसाचें जीवन शहरांत विघडून जातें, जो गरीब मनुष्य मोहांत व व्यसनांत बुडून जातो, तोच मनुष्य पोटाला एकदांच खाऊन खेड्यांतील आपल्या घरीं कांहीं पैसे पाठवीतच असतो ! किती त्याची धडपड ! या हल्लींच्या काळीं हिंदी नोकरांच्या जीवनांत जो त्याग दिसून येत आहे, तो इतिहासांत नमूद केला जाणार नाही, हें खरें आहे. परंतु आज आपल्या देशांतील अगदीं साधे सामान्य असे लोकहि पोटाला इतके चिमटे घेत आहेत, स्वतःच्या क्षुधेवर एवढे नियंत्रण घालीत आहेत, स्वतः इतके उगास तापास काढीत आहेत की, अशा त्यागी माणसांना इतर देशांनी हुतात्मे म्हणून गौरविलें असतें ! या त्यागाला तोड नाही.

आजच्या विद्यार्थ्यांनी सभोंवतालच्या सामाजिक प्रश्नांचा विचार करावयास लागण्याची पाळा अजूनहि आली नाही का ? आपल्या राष्ट्रासाठी आपण काय केले पाहिजे, आपापली स्थिति सुधारण्यासाठी लोकांनीं काय केलें पाहिजे, लोकांत बळ कसें येईल, उत्साह कशाने येईल, त्यांना खाण्यापिण्यास पोटाभर कसें मिळेल—या प्रश्नांचा विचार. तरुण विद्यार्थ्यांनीं नको का करावयाला ? नवीन धर्मतत्त्वे शोधून काढण्याची जरूरी नाही. आपल्या पूर्वजांच्या कृपेने त्याचा भरपूर ठेवा आपणांला लाभलेला आहे. नैतिक भावना आज प्रत्यक्ष रोजच्या व्यवहारांत, रोजच्या वागणुकींत कशा आणाव्या, कशा आणतां येतील, हा प्रश्न आहे. नैतिक भावनांच्या आधारावर सहकारी संस्था, परस्पर साहाय्यक मंडळें कशी स्थापावी, हा प्रश्न आहे. पूर्वजांचीं ध्येयें कृतींत कशीं आणावयाची, “ सर्वे सुखिनः संतु सर्वे संतु निरामयाः ” हा मंत्र केवळ पोपटाप्रमाणें म्हणत न बसतां, प्रत्यक्ष आचारांत कसा आणावयाचा व सत्य करावयाचा, दैन्य हरून सुखाचा सुकाळ कसा करावयाचा हा प्रश्न आहे; रोग हरून आरोग्य सर्वास कसें द्यावयाचें, हा प्रश्न आहे.

शहरांतील प्रत्येक विद्यार्थ्यानें स्वतःच्या मनाला पुढील प्रश्न विचारावा. “ माझ्या गांवाहून ह्या शहरांत आलेले शूद्र लोक कोठें राहतात ? ” ह्या प्रश्नाचें उत्तर जर देतां येत नसेल, आपणांला त्यांची माहिती नसेल,

सर्वांची बाजूला राहूं द्या, अशा एकाहि इसमाची जर माहिती नसेल, त्याचा ठावठिकाणा माहीत नसेल, तर ऐक्याचें ध्येय, बंधुत्वाचें ध्येय आचरणांत आणण्याचे बाबतींतील केवढी उदासीनता, किती निष्काळजीपणा, केवढी गाफिलगिरी ! माझ्या गांवच्या माणसांची मी चौकशी केली नाही ! त्यांना मदत करणें मला शक्य होईल का, मला ज्या सवलती, जी सुखें, मिळत आहेत त्यांत त्यांना भागीदार करतां येईल का, असा विचार नको का प्रत्येकांनें करावयाला ? या गोष्टीचा आपण अनुभव घेतला पाहिजे, करून पाहिलें पाहिजे. आपल्या बांधवांसाठी किती तरी गोष्टी आपणांस करितां येतील ! आपणांस लाभणाऱ्या गोष्टी, मिळणाऱ्या नाना संधि, ह्यांचा त्यांनाही उपभोग देतां येईल पण इच्छा हवी, तळमळ हवी, पोटतिडीक हवी ! उगीच शक्याशक्य-तेच्या शका नका काढू. करून पहावयास लागा म्हणजे काय तें दिसून येईल. ज्यांना शाळेंत जातां येत नाहीं, शिक्षण घेण्याची साधनें ज्यांना नाहीत, अशां-साठी मी वर्षांतून निदान १२ तास देईन व शिकवीन,—महिन्याला एक तास देईन व शिकवीन—अशी प्रतिज्ञा जर प्रत्येक विद्यार्थी करील तर भारतीय विचारांत केवढी क्रांति होईल ! बारा घडे शिकविणें—महिन्यांतून एक तास देणें—तें का ओझे आहे ? परंतु शिकणाऱ्यांना केवढी मदत ! हे बारा घडे कसलेही असले तरी चालतील. तुम्हांला येत असेल तेंच तुम्ही द्या. एखाद्याला व्यायामाचे प्रकारच माहीत असतील, तर त्यानें तेच शिकवावे. लिहिणें, वाचणें, संख्या मांडणें या गोष्टी शिकविल्या तर वरें. परंतु सर्वांत उत्कृष्ट गोष्ट म्हणजे इतिहास व भूगोल या विषयावर गोष्टी सांगा; या विषयां—संबंधीच्या गप्पा मारा; तसेंच रोजच्या जीवनांतील शास्त्रीय गोष्टी, साधी परंतु रोज उपयोगाची अशी शास्त्रीय सत्ये त्यांना सांगा; किंवा आजु-बाजूच्या सृष्टीचें नीट निरीक्षण करावयास त्यांना शिकवा. जे साधेल तें करावयास चला, जें देतां येईल ते द्यावयास चला

विचारांची थोडीशी पुंजी जवळ असेल तर जीवनाला कळा चढते. विचारानें जीवनाला निराळाच रंग येतो. एखादाच किरण परंतु काळ्या मेघाला तो किती रमणीय करतो ! एखादाच पेरलेला विचार, तो कसा रुजेल, कसा वाढेल, कोणाला केव्हां आशा देईल, धोर देईल, सुख देईल, जीवनाला कसे गंभीर करील—ह्याची कल्पना तुम्ही कधीं केली आहे का ? खरोखरच, ज्ञान हीच जीवनाची खरी भाकर आहे. ह्या भाकरीशिवाय जीवनांत राम

नाहीं, जीवनाला चव नाही, जीवनाला कळा नाही, जीवनाला तेज नाही, जीवनाला अर्थ नाही, जीवनाला गोडी नाही, सौंदर्य नाही ! “नहि ज्ञानेन सदृशं । पवित्रमिह विद्यते ”-ज्ञानासारखे पवित्र व जीवनदायी अन्य कांहीही नाही. म्हणून स्वतःपाशी जे जे असेल, जे जे कांही उत्कृष्ट असेल, ते ते घेऊन आपल्या आजूबाजूच्या बंधूना देण्यासाठी त्वरा करा, धावून जा.

पंथ—प्रियता

: ३ :

नानापंथ अस्तित्वांत आल्याने फार नुकसान होतें, अशी सर्वत्र ओरड ऐकू येते. परंतु असल्या ओरडीत सत्याचा अश फारच थोडा असून अतिशयोक्तीचा भागच बराचसा असतो. पुष्कळ वेळां मनुष्य कांहीं गोष्टी गृहीतच धरून चालतो, त्या सबधी तो कधी विचारच करीत नाही. वरच्या विधानासारखी विधानें अविवेकानें व मूर्खपणानें केली जातात. पंथांचा उपयोग होतो कीं दुरुपयोग होतो, याचा काळजीपूर्वक विचार करावयास हवा; पूर्वग्रह सोडून शांतपणें सत्य काय तें शोधून पहावयास हवें.

क्षुद्र गोष्टीसच नसते महत्त्व देऊन त्यासबधी काध्माकूट करणें व रणें माजवणें—ही प्रवृत्ति त्याज्यच होय, यात विलकूल सशय नाही. असल्या हलकट वृत्तीमुळे, उथळ वृत्तीमुळे, भांडणें माजतात व मत्सरास ऊत येतो. कलीने एकदां प्रवेश केला की, बारीकशा कारणासाठी वाट पाहणारा, निमित्तावरच टेकलेला असा जो समाज, त्याचे तुकडे पडण्यास उशीर लागत नाही. असला प्रकार खोडसाळ व निघ आहे, याबद्दल दुमत नाही, वाद नाही पथासाठी केवळ पंथाभिमान, माझाच पथ खरा, इतर सारे खोटे, असला दुरभिमान—यांची जर पथासाठी आवश्यकता असेल, अशा वृत्तीची जर कोणत्या पंथास जरूर भासत असेल, तर मात्र तो पंथ मृति—पंथासच लागलेला बरा. असले अहंपूर्व पंथ म्हणजे प्लेगचे जंतूच ते. असले विषारी प्राण घेणारे जंतु कोणत्याही सबबीवर अस्तित्वांत येतां कामा नयेत. परंतु पंथ म्हटला म्हणजे भांडणतंडे, खोटा अभिमान—एवढाच अर्थ का ? जन्माला येऊन पंथानें भांडणें माजवावी—हाच एक पंथांचा उद्देश असतो

का ? पंथांनी जगांत भेदभाव माजवले, मत्सर माजवले, याहून अन्य कांहींच
यांनी केलें नाहीं का ? पंथांच्या नांवावर काही चांगल्या गोष्टी नमूद आहेत
ही नाहीत ? कांहीं हितमगल त्यांच्या नांवें जमा आहे कीं नाहीं ?

नवीन पंथ अस्तित्वांत कां येतो ? भांडणासाठीं खात्रीनें नाहीं.
जोडण्यासाठी नसून जोडण्यासाठीं पंथ जन्माला येत असतो. एका
ध्येयाच्या झेड्याखालीं, एका सत्याच्या सेवेसाठी, त्या ध्येयावर व त्या सत्या-
वर ज्यांची श्रद्धा असेल, सत्यरूप परमेश्वराची त्या विशिष्ट सत्यानेंच ज्यांना
पूजा करावयाची असेल, त्याची ही पूजा सांग व संपूर्णपणें पार पाडावी,
यासाठीं पंथ प्रकट होत असतो. पंथ सहकार्य व सद्भाव शिकवतो. पंथ
याची व्याख्याच करावयाची झाली तर “श्रद्धावान जोवांचा संघ” अशी
करतां येईल. अशी व्याख्या प्राचीन काळीच करण्यात आलेली होती. या
विशाल अर्थानें पंथाकडे बघा “स्वेच्छेने व श्रद्धेनें एका ध्येयासाठी, किंवा
एकाद्या विशिष्ट गोष्टीचा अभ्यास करण्यासाठी एकत्र आलेला मंडळीचा
समुदाय—” त्याला पंथ असे म्हणता येईल. वैद्यकशास्त्र मंडळ, इतिहास
संशोधक मंडळ, आरोग्य मंडळ, प्राच्यविद्या संशोधक मंडळ, जीवदयाप्रसारक
मंडळ—ही सारी मंडळे म्हणजे एकप्रकारचे धर्मपंथच होत. ही मंडळे
संघहि आहेत व धर्मपंथहि आहेत. कांही लोक एकत्र आले, म्हणून
त्यास संघ म्हणता येईल; एका ध्येयानें प्रेरित होऊन श्रद्धेनें एकत्र आले,
म्हणून त्यास धर्मपंथ असेही म्हणतां येईल. अशा दृष्टीनें पंथांकडे पाहिलें
म्हणजे पंथ हा एकत्र आणणारा, विखुरलेल्या फुलांना एकत्र गुंफून हार
करणारा, ऐक्यावर जोर देणारा आहे असें वाटल्याशिवाय राहणार नाहीं.
पंथ म्हणजे घटना आहे, विघटना नाही; बंधुभाव आहे, वैरभाव नाहीं;
प्रेम आहे, विरोध नाही.

आपण निरनिराळ्या धार्मिक पंथाकडे दृष्टि फेंकू या. हें धर्मपंथ
जगाची कांहींच सेवा बजावीत नाहींत का ? कांहीच थोर व उदार सेवा
करीत नाहीत का ? त्यांच्यापासून शिकण्यासारखे, घेण्यासारखे कांहीच का
नाही ? असें नाहीं. हे पंथ किती तरी काम करतात. प्रत्येक पंथ म्हणजे
जणु भ्रातृसंघ असतो. पंथ म्हणजे सर्व अनुयायांचें घर, आधारस्थान. पंथ
म्हणजे अनुयायांची प्रेमपुरी. कोणी आजारी पडला, विपत्तींत सांपडला,
दारिद्र्यानें गांजला तर पंथ त्याच्या मदतीस धांवतो. पंथाचे इतर लोक त्याला

एकटा उघडा पडूं देणार नाहीत. कोणावर सामाजिक हल्ला झाला, उपहास झाला तर पंथांतील इतर सारे त्याची बाजू घेऊन धांवतील. कारण त्या एकाच्या यशांत, अढंत्त, कल्याणात, सर्वांचें यश, अढू व कल्याण सांठवलेलें असतें. एकाचा झगडा तो साऱ्याचा, एकाचें दुःख तें साऱ्यांचें. जैन, पारशी, ज्यू, शीख, या लोकांच्या पंथांत असले बंधुतेचें स्वरूप दिसून येतें.

पंथ म्हणजे आधारस्थान, त्याचप्रमाणे पंथ म्हणजे शाळाहि असतें. आपल्या अनुयायांच्या मुलाबाळांच्या शिक्षणाची तरतूद करणें हें पंथाचें काम असते. पथाचे ध्येय हेच पुढें त्या मुलांचें ध्येय व्हावयाचें असतें. मुलें पथ-वृक्ष वाढणाऱ्या शाखाच त्या. तें ध्येयच त्या मुलांचा भावी ठेवा; त्याचे ते वारसदार व्हावयाचे असतात. यासाठी पथाची शिस्त, पंथाचे विचार, पंथाची तत्त्वे लहानपणापासून मुलांच्या मनात बिबविणे जरूर असते. मुलांना लहानपणापासून पथाचे शिपाई बनवावयाचें असतें. मुलें म्हणजे पंथाचे नव-युव पथक. मुलांना तत्त्वनिष्ठ शिपाई बनविणें हें पंथाचे काम असतें.

आपल्या अगांतील गुण, आपल्या अगांतील कौशल्य, आपली, करामत, प्रगट करण्याचें स्थान म्हणजे आपला पंथ हेच होय. पथांत साऱ्या सवलती मिळतात, स्वातंत्र्य असतें. आपापल्या पथाचा आधार असल्यामुळे प्रत्येकजण जीवनांत उत्साहानें उडी घेतो. त्याला इतरांचा आधार व पाठिंबा असतो, नैतिक पाठबळ असते; मो एकटा नाही हा भावना त्याच्या हृदयांत असते व म्हणून तो निराश होत नाही; तो दुबळा दिसत नाही. पथांतील प्रत्येक अनुयायाने अधिकांत अधिक कायं करून दाखवावें, अशी पथाची अपेक्षा असते. पथ म्हणजे जणु माता. आपल्या अनुयायांना, आपल्या पुत्रांना ही पंथ-माता सागते, “जा वच्चानों, भरपूर काम करा.” काम करून पुत्र आला म्हणजे ही पंथ-माता त्याचें कौतुक करते, त्याचें स्वागत करते, आपल्या मुलाचें प्रत्येक कृत्य पंथमाता नमूद करून ठेवते व स्वतःचा इतिहास रचित असते. भावी पिढीला हा पूर्व इतिहास-सेवेचा व त्यागाचा इतिहास-मिळावा अशी तरतूद करण्यांत येते. पथांतील कोणी तरुण परदेशात साहस करण्यासाठी जर गेला, नवीन विद्या किंवा नवीन कला हस्तगत करून घेण्यासाठी जर गेला, तर तिकडे त्याला मित्रमंडळी भेटतील, साहाय्य करतील अशी व्यवस्था पंथमाता करीत असते. पंथ म्हणजे माता; पंथ म्हणजे सखा; पंथ म्हणजे गुरु; पंथ म्हणजे सेनापति; पंथ म्हणजे

यदर्शक; पंथ म्हणजे ध्येय, पंथ म्हणजे झेंडा-पंथ म्हणजे सारे. असा हा पंथ कोण अवमानील ? पंथ म्हणजे पाप, घाण व भांडण असें आतां कोण म्हणेल ? दुःस्थानांतील निरनिराळ्या जाती म्हणजे जणू पंथच आहेत ! या दृष्टीनें ार जातीकडे बघूं, तर किती छान होईल ? दुसऱ्याचा मत्सर न करतां वतः उन्नत होणें यांत वाईट काय आहे ?

परंतु पथाचें शेवटचें ध्येय पथातीत होणें हें आहे, ही गोष्ट विसरतां ामा नये. आपल्या पथाच्या बाहेर जे आहेत, त्यांच्या जवळ काहीच नसत नाही, ते सारे नास्तिक, काफरच आहेत असे म्हणणें म्हणजे घोर गतक आहे. हा फार मोठा प्रभु-द्रोह आहे. आर्यसमाज, ब्राह्मसमाज, त्रीशिक्षण संस्था, राष्ट्रीय शिक्षण मंडळ, मद्यपान प्रतिबंधक मंडळ, भारत सेवक समाज, मजूरमंडळ, नाना संस्था असतील. परंतु यामुळे भिऊन जावयास नको, चिडून जावयास नको. प्रत्येकांनं दुसऱ्यासही स्वातंत्र्य द्यावें व स्वतःचाहि विकास करावा. जो माझा विकास दुसऱ्याची वाढ खुरटवूनच मला साधतां येणे शक्य आहे तो माझा खरा विकासच नव्हे. दुसऱ्याच्या विकासाच्या आड येणारा माझा विकास हा माझा खरा विकास होऊं शकत नाही. हा धर्ममय विकास नाही. “ मीच तेवढा खरा ” या सारखें असत्य जगात दुसरें नाही. प्रत्येक क्षणी आपण देवाच्या न्यायासमोर उभे आहोत या भावनेनें वागले पाहिजे. तुम्ही कितीहि मोठे कार्य केलेत, कितीहि तुमची स्तुति-स्तोत्रे गायिली गेली, कितीही तुमची पाठ थोपटली गेली, तरी शेवटी, तुम्ही जे केले, ते कोणत्या वृत्तीने केले हाच महत्त्वाचा प्रश्न आहे. या प्रश्नाच्या उत्तरावरच तुमच्या कार्याचें मोल अवलंबून राहील. स्वतःच्या कामाचें एकंदर सार तुम्ही काय काढतां, यावर त्या कार्याची थोरवी, महत्ता व सत्यता अवलंबून आहेत. “ माझेच करणें व माझेच म्हणणें खरे होतें व आहे-बाकी सारें चूक ” असें तुम्ही मरण-शय्येवर म्हणणार की, “ मला प्रकाश मिळाला, त्याप्रमाणे जगांत जो जो जन्माला येतो त्यालाही मिळतच असतो ” असे म्हणाल ? ईश्वर आपल्या कोणत्याही लेकरांना अधारात पाठवीत नाही, आंधळे करून पाठवीत नाही; प्रत्येकाच्या हृदय-मंदिरांत दिवा लावूनच तो प्रत्येकाला पाठवीत असतो. अतरीचा ज्ञान-दिवा सर्वांजवळ आहे.

“ जगात येणाऱ्या प्रत्येकाचा मार्ग त्याचा प्रकाश उजळीत असतो. ”

हे थोर शब्द भारतांतील एका थोर संतांच्या मुखांतून बाहेर पडलेले आहेत. “मलाच काय तें सत्य कळतें” व “सर्वांनाच सत्य कळतें” या दोन वृत्तीतील यथार्थ कोणती, ह्याबद्दल दुमत असणें शक्य नाही कोणत्याहि एका पंथाला सत्याचा वारसा दिलेला नाही. ईश्वराच्या घरची सत्याची रास सर्वांच्याच मालकीची आहे. त्या सत्यवनाचे सारे वारसदार आहेत. तें सत्य-घन कोणा एकाचेंच वतन नाही. या जगांत कोणालाही स्वतःच्या एक-ट्याच्या बळावर तरून जातां येणार नाही. एकमेकांना मिळालेले सत्याचे किरण जर एकमेक आदरानें घेतो, तरच सर्वांच्या मार्गांतील अंधार दूर होऊन पाऊल टाकण्यापुरता प्रकाश मिळेल. अखेरचा सर्वसंग्राहक विशाल पंथ म्हणजे मानवजात. सर्व पंथ मानव जातीच्या पोटांत सामावतात. कोंब-डीच्या पंखाखाली सारी पिलें जमतात, त्याप्रमाणें अखिल मानव जातीच्या पंखाखाली सारी पंथ-बाळें शेवटी येतील. भगवान् बुद्ध म्हणत, “जीवाला ज्या ज्या गोष्टीनें म्हणून जीवन मिळेल, सत्यत्व, शिवत्व व सुंदरत्व मिळेल, तें तें सारे मानवजातीनें आपल्या महापथांत, महाभवनांत अंतर्भूत करून घेतले पाहिजे.”

नवीन नवीन धर्मपंथ निघण्याचे दिवस आतां कदाचित् सपले असतील; परंतु तसे असले तरी त्या त्या पंथानुयायांची ती श्रद्धा ती निष्ठा-त्यांची आपणांस जरूर आहे. ती श्रद्धा व निष्ठा घेऊन आपणांस आपल्या जीवनांत स्फूर्ति ओतितां येईल. ज्याप्रमाणें पंथ आपल्या अनुयायांची अहो-रात्र काळजी वाहणारे मायबाप बनत, त्याप्रमाणें आज प्रत्येक खेडें होऊं द्या. पंथ म्हणजे निराधार भक्ताचा आधार, घरदार नसलेल्यांचे घर; पंथ म्हणजे ज्ञान देणारी शाळा, पंथ म्हणजे भ्रातृप्रेम; प्रत्येक खेडें आज असें होऊं द्या. प्रत्येक खेड्यांतील लोकांस परस्परांबद्दल जिऱ्हाळा वाटो, परस्परांबद्दल प्रेम वाटो. पंथ ज्याप्रमाणें सर्वांवर कृपा करणारी माता, त्याप्रमाणें भारत देश ही आपली सर्वांची माता. पंथानुयायी एकमेकांचे बंधू असत, तसे आपण ग्रामवासी, भारतवासी, एकमेकांचे बंधू होऊं या. धार्मिक पंथ एका विशिष्ट सत्यासाठी उभा राही. आपण आपल्या स्थाना-साठी आपल्या गांवासाठी, भारतवर्षासाठी उभे राहूं या. वसाहत करावयास निघालेल्या आपल्या प्राचीन आर्य पूर्वजांनी, जेथें जेथें त्यांना पवित्र जंगल दिसली, तेथें तेथे त्यांनीं होमशाळा बांधिल्या, पवित्र अग्नि प्रज्वलित केला.

प्रत्येक घर, प्रत्येक खेडें, यज्ञभूमीच, पवित्र भूमीच वाटूं दे. आपलीं घरे, आपली मंदिरे, आपलीं खेडीं, आपलीं नगरे, आपला प्रांत, आपला देश, या सर्वांच्या रूपांनें ती विशाल व थोर सृष्टि-मताच नटली नाही का ? तो परमेश्वरच या अनंतरूपांनी उभा नाही का ? एकाच दिव्य सत्याची ही सारीं रूपें, असें भारतीय हृदयास वाटत नाही का ? एकाच सूर्याचे हे सारे किरण, एकाच महान् सिध्दीला हे पवित्र बिंदू असें भारतीय हृदयास आज अनुभवतां येत नाही का ? त्या परममातेच्या या विशाल व रमणीय भारतमंदिरांत जमलेली आपण सारी मुलें म्हणजे आपण भाऊ भाऊ नाही का ? आपण एकत्र येणार नाही का ? बहुप्रेमानें वळकट एकत्र बांधले जाणार नाही का ? परस्परांच्या विकासासाठी शक्य तो त्याग करणार नाही का ?

व्यापक व वाढतें विधि-शास्त्र

: ४ :

ज्या धर्माला जिवंत राहावयाचें आहे, त्याने वाढलें पाहिजे; त्यानें स्थाणु असून भगणार नाही. नदीनें वाहात राहिले पाहिजे. वाऱ्यानें फिरत राहिले पाहिजे, धर्मानें वाढत राहिले पाहिजे ज्यात जीवन नाही, त्यातील लवचांकपणा जातो. ती वस्तु शुष्क, नीरग, कठीण होते तिच्यांत बदल करतां येत नाही, तिच्यांत वाढ होत नाही त्या वस्तूचा विकास थांबतो. जे जिवंत आहेत त्यांनी नवीन नवीन प्रांत आक्रमण केले पाहिजेत, नवशक्ति संपादिली पाहिजे; नवीन साधनें त्यांनी मिळविलीं पाहिजेत. पूर्वी माहीत नसलेल्या-अज्ञात असलेल्या अशा गोष्टींसाठी, अशा प्रांतांतही घुसण्यासाठी स्फूर्ति त्यांच्या अंतरंगांत संचरली पाहिजे. जे जिवंत राहूं इच्छितात त्यांनी नवीन ध्येयें, नवीन प्रकाश यांना मिठी मारण्यासाठी उभें राहिलें पाहिजे. बदल-णाऱ्या परिस्थितीला आकार देण्यासाठी त्यांनीं कंबर बांधून तयार राहिले पाहिजे.

सनातन धर्मानेही वाढलें पाहिजे. वाढण्यांतच त्याचें सनातनत्व आहे. वाढीचा नियम सनातन धर्मानेही पाळला पाहिजे. जर हिंदुधर्म वाढणार नाही, घरांतून बाहेर येणार नाही, नवीन पोषाख घालणार नाही, नवीन

पल्लव त्याला जर फुटले नाहीत, तर तो चिरंजीव होणार नाही. हिंदुधर्म जर नवीन अनुभव घेणार नाही, नवीन कामाला ठाव नाही, नूतन कार्य-क्षेत्रांत जर तो घुंसणार नाही, तर तो टिकणार नाही. इतर सगळ्या धर्मापेक्षा हिंदु धर्मात अधिक विकासक्षमता आहे. हिंदु धर्माची वाढ खुरटलेली नाही. तो वाढेल, नवीन मिळवील, नवीन जोडील, नवीन भाव प्रकट करील, नवीन रूप दाखवील. हिंदु धर्मात ही क्षमता आहे; म्हणूनच त्याला आपण सनातन-धर्म, अमरधर्म असें म्हणतो. बाबावाक्यं प्रमाणं साठी, त्याला सनातन म्हणत नाहीत.

परंतु कोणत्या कोणत्या बाबतीत फेरफार केले पाहिजेत, ते समजून घेणे अवश्य आहे. कोणत्या गोष्टीत फेरफार करण्याची वेळ आली आहे, हे जाणण्याची बुद्धि हवी. गेली हजार दीड हजार वर्षे हिंदु धर्म म्हणजे व्यक्ति व परमात्मा या दोघांपुरताच जणु झाला आहे. यजमान व उपाध्याय, जीव व शिव एवढ्यांतच धर्म येऊन बसला आहे. सर्व धर्माची शेवटची शिकवण, सर्व धर्मांतोळ अंतिम प्राप्तव्य हेच आहे, ही गोष्ट खरी. आध्यात्मिक व्यक्तिवाद, किंवा वैयक्तिक आध्यात्मवाद-जीवाचा व्यक्तिगत उद्धार हेच सर्व सुसंस्कृत व सुसंघटित धर्मांचे सार आहे जातां जातां कांही सामाजिक विचारही अनुषांगिक रीत्या धर्म सांगत असतात; परंतु धर्म ती गोष्ट मुख्य मानीत नाहीत, प्रधान मानीत नाहीत. परंतु धर्म केवळ वैयक्तिक नाही तर सामुदायिकही आहे. धर्म जिवाशिवांचे ऐक्य करतो, त्याचप्रमाणे सर्व मानव जातींचेही ऐक्य करतो. आपण जर सारे एकाच परमेश्वराची लेकरे असू तर आपण सारे एक झालो, भाऊ भाऊ झालो. एका बाजूने प्रगति झाली असेल तर दुसऱ्या बाजूनेही झाली पाहिजे; एरव्ही पूर्णता नाही. आज सामुदायिक पूजेने, सार्वत्रिक पूजेने अधिकांचा, पुष्कळांचा उद्धार होईल. सर्वांच्या सेवेवर आज जोर द्या; सर्व मिळून पूजा करा.

यासाठी सामुदायिक प्रार्थना हवी. सामुदायिक प्रार्थनेची संघटना सुरू केली पाहिजे. हजारों मुखांतून एकच सूर बाहेर पडत आहे, हजारो लोक एका क्षणांत एका विचाराने प्रेरित होत आहेत, एका भावनेने भारून जात आहेत, अशा प्रार्थना प्रचारांत आल्या पाहिजेत. या प्रार्थना अर्थातच लोकांच्या रोजच्या बोलण्याच्या भाषेत असल्या पाहिजेत. सामुदायिक प्रार्थनेत दोन भाग करावे. कांहीनी सांगावी व इतरांनी ती प्रार्थना म्हणावी.

यात्रा, उत्सव, मिरवणुकी यांना नवीन रूप दिले पाहिजे. हिंदु धर्मातील सामुदायिक पूजाविधीत ध्वजापताका, वाद्ये, झांजा, धूपदीप वगैरे अनेक गोष्टी आहेत. बुद्धधर्माच्या ग्रथातूनही या गोष्टीचे उल्लेख आहेत. आणि बुद्धधर्म म्हणजे हिंदुधर्माचेच नवीन रूप, नूतन आवृत्ति. या सामुदायिक पूजासमारंभांतील कांही अत्यंत सुंदर गोष्टी अजूनही शिल्लक राहिल्या आहेत. वराभोवतीं, नवरदेवाभोवती सात सुवासिनींनी मंगल दीप धरणें, मृत पित्यासभोवती अग्नि पेटवून सर्व पुत्रांनी उभे राहणें वगैरे चाली मोठ्या गोड, गभीर, उदात्त व हृदयंगम आहेत.

आपले जे जुने आचार आहेत, जे जुने विधि आहेत, त्यांची कसून चौकशी झाली पाहिजे, त्यातील रहस्य ओळखण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. सारे विधिशास्त्र नीट अभ्यासिले पाहिजे, खोल दृष्टीने पाहिले पाहिजे. आपल्या देशांतील कांही सुंदर व मनोहर आचार, कांही मनोहर विधि आज युरोपांत अजून रुढ आहेत; परंतु आपण त्यांना पारख झालों आहोंत. आपल्याच सुंदर आचारांना आपण मुकलों आहोंत. हिंदु धर्मांमध्ये जे विधि आहेत, जे आचार आहेत, त्यांतील खोल व विशाल अर्थ, त्यातील सहृदयता व रमणीयता ही आपण प्रकट केली पाहिजेत, ओळखली पाहिजेत. आतां भविष्य काळांत देवपूजा म्हणजे फक्त पुरोहिताचें काम, उपाध्यायाचें काम राहणार नसून तें सर्व समुदायाचे काम होणार आहे. ईश्वराच्या पूजेंत, त्याच्या स्तुति-स्तोत्रांत आपण सहकार्य करू या, सघटना करू या. तें भूजाकर्म सर्वांचें करूं या, त्यांत सौंदर्य ओतू या.

सुखविलास व पुरुषार्थ

: ५ :

आपल्याला रिकामा मिळालेला वेळ आपण कशांत खर्च करतो, आपल्याला मिळालेल्या साधनांचा व मिळालेल्या काळाचा उपयोग उत्कृष्ट कामांकडे आपण करतो कीं नाही—यावरून आपल्या शिक्षणाची खरी परीक्षा होत असते. आपणाला जी कर्तव्ये व जी कामें करावीं लागतात ते म्हणून जीं यथासांग आपण पार पाडतो, त्यांतून आपलें खरे चारित्र्य

प्रकट होत नाही; तर आपणांस कोणत्या गोष्टींची हौस आहे, कोणत्या गोष्टीत आनंद वाटतो, कोणत्या गोष्टीचा आपणांस छंद आहे—त्यावरून आपलें शील व आपले चारित्र्य दिसून येतात.

ज्या काळांत सुखविलासाचें पुराण सर्वत्र सांगण्यांत येत असतें, त्या काळांत श्रीमंत वर्गाचें अपरंपार नुकसान होण्याचा सभव असतो. नीट व्यवस्थित श्रम केल्यानें जो मनुष्य भला माणूस झाला असता, तोच मनुष्य हें पुराण ऐकून पशुहि होतो; आणि सारेंच जीवन ख्यालीखुशालीत जर तो दबडील तर तो पशुहूनहि नीच होतो. आणि ज्या वेळेस विलासाच्या, ह्या सुखभोगाच्या, ख्यालीखुशालीच्या कल्पना परदेशातून येत असतात, आपल्या संस्कृतीहून भिन्न संस्कृति असलेल्या देशांतून येतात, त्यावेळेस आपलें जें नुकसान होईल त्याला तर मोजमापच राहणार नाही. ह्या विदेशी विलासकल्पनांचा जर आपणांवर पगडा बसेल, तर शतमुखांनीं आपली हानि होईल. मोटार गाडीनें जो अनिवार्य व अपरिहार्य विनाश आणिला आहे, त्याला युरोपांतील नीतिहि आळा धालू शकत नाही; मग मोटारच नव्हे, तर मद्याचे प्याले, घोड्यांच्या शर्यती वगैरे शेकडों प्रकार-आले म्हणजे हिंदी राजेरजवाड्यांची, हिंदुस्थानांतील जहागीरदार, जमीनदार, कारखानदार यांची काय स्थिति होईल व कोठवर पाळी येईल हें कोणी सांगावें ? आणि पुन्हा युरोपमधील थोर नैतिक ध्येयांचा ज्यांना स्पर्शहि नाही, अशा युरोपीयन लोकांकडून हे प्रकार आमच्या श्रीमंतांना दाखविले जातात व शिकविले जातात—ह्यामुळे तर आणखीच धोका.

सदैव बंधनांत ठेवल्यानें वस्तूची खरी परीक्षा होत नाही. बंधनें काढून व्यक्ति मुक्त करा व मग तो आपलें स्वातंत्र्य कशा तऱ्हेनें घालवितो, त्यावरून त्याच्या शिक्षणाची किंवा इतर विचारपद्धतींची परीक्षा करा. एकाच ध्येयाकडे येण्यास अनेक मार्ग असतात. हिंदु, मुसलमान, ख्रिश्चन यांच्या शिष्टाचाराच्या पद्धती वेगवेगळ्या असतील. परंतु त्या त्या पद्धतींच्या द्वारां त्यांचा शिष्टमणा प्रकट झाला पाहिजे. पद्धत कोणतीहि असो, शब्द कोणत्याहि भाषेंतील असो, त्यांतून एकच अर्थ निघाला पाहिजे. त्या निरनिराळ्या लोकांच्या भिन्न पद्धतीतूनहि त्यांची भलाई, त्यांचें सद्गृहस्थत्व प्रकट झालें पाहिजे. जर तो सभ्य गृहस्थ म्हणून ठरला नाही, तर त्याचें शिक्षण कुचकामाचें ठरेल, त्याची संस्कृति हीन ठरेल. युरोप काय किंवा आशिया

काय-दोन्ही ठिकाणीं जुगारं खेळणें, दारू पिऊन झिगून पडणें, सारखें तोंडाचें धुराडे चालू असणें-ह्या गोष्टी सभ्यतेच्या मानल्या जात नाहीत. अशा ओंगळ गोष्टी करणाऱ्याला चांगलें गृहशिक्षण मिळालें आहे, असें समजत नाहीत. आणि ह्या गोष्टी जरी समाजांत रूढ असल्या तरी त्यांना मर्यादा असते-अमर्यादपणा होऊं देत नाहीत. अमर्यादपणा झाला तर शिष्टाचाराचा भंग झाला असेंच मानतात. युरोपमध्ये इतरांनी आपणांस बावळट व नेभळट समजू नये म्हणून फार दक्षता बाळगतात. ते तरतरीत राहतील, नीटनेटका पोशाख करतील, चपळ व उत्साही राहतील. तसेंच स्त्रियांना व इतर अश्वत पंगू वगैरे माणसांना आपण सांभाळले पाहिजे, त्यांना साहाय्य दिलें पाहिजे, अंदबीने त्यांच्याजवळ वागलें पाहिजे, ह्या गोष्टी युरोपमधील लोकांत जणू उपजतच असतात. स्त्रिया पाहून ते फिदीफिदी हसणार नाहीत, स्त्रियांच्या समोर ते दाक्षिण्यानें वागतील. हे गुण प्रत्येकांत असलेच पाहिजेत, अशी युरोपीयन संस्कृतीची शिकवण आहे. धडधाकट शरीर, बेताबार्ताचा कपडालत्ता, बळकट मनगट, आनंदाने शारीरिक कष्ट सहन करण्याची तयारी-ह्या गोष्टी सद्गृहस्थ होण्यास तिकडे आवश्यक आहेत. युरोपीयन समाजाच्या या ध्येयामुळे तेथील व्यसनांनाहि मर्यादा राहते, आळा बसतो. परंतु मनुष्य सदैव हेतुपुरस्सर ध्येयाला चिकटून बसतोच असें नाही. यामुळें युरोपीयन लोकांचे सद्गुण एकदम मनांत भरण्याऐवजी त्यांचे दोष व त्यांची व्यसनेंच हिदी विद्यार्थ्यांच्या डोळ्यांत भरण्याचा अधिक संभव असतो.

आपल्याकडील विद्यार्थीच नाही, तर सारेच वर्ग पाश्चिमात्यांच्या चालीरीतीकडे झुकत आहेत. परंतु दुःखाची व खेदाची गोष्ट ही की, त्यांच्या ध्येयांकडे व सद्गुणांकडे न झुकतां, त्यांच्या नटण्या मुरडण्याच्या, त्यांच्या सुखविलासांच्या कल्पनांकडेच आपण जोराने खेचले जात आहोत. इंग्लंड-मध्ये सकाळी सारेच चहा घेतात. त्यांत कांही दोष आहे असें मानण्यांत येत नाही. परंतु रेल्वेपासून दूर असलेल्या भागांत इंग्रज मनुष्य पायांनीं हिडेल किंवा फार तर घोडा घेईल. त्यानें तसेंच केलें पाहिजे. आपण त्यांचा चहा उचलला; परंतु खेड्यापाड्यात जातांनाहि आपण गाडीघोडे उडवीत जाऊं, किंवा पालखी मेणे सजवूं. इंग्रज मनुष्य चांगलें खातो परंतु कामहि भरपूर करितो. समाजांत, चारचौघांत तो आपल्या शरीरप्रकृतीची, आरोग्याची कधीं चर्चा करणार नाही. त्याला त्यांत कमीपणा वाटतो.

बाजारी पडण्याची त्याला लाज वाटते व म्हणून शत्रू तो आपल्या बाजारीपणाचें तो प्रदर्शन करणार नाही. दुसऱ्यानी कीव करावी, दया करावी असें त्याला वाटत नाही. इंग्रज मनुष्य स्वाभिमानांनी आहे. त्याला निशाण मारतां येतें, पिस्तूल झाडतां येतें. या जगांत तो मर्दाप्रमाणें वागेल व आपल्या सर्व शक्तीनिशीं तो स्वतःचा बचाव करून घेईल. आपण इंग्रजांप्रमाणें पावबिस्किटें अडी यांचा खुगक सुरू केला, परंतु स्वतःबद्दलची कुरकुर कधीं न करणारा त्यांचा स्वाभिमान, ज्यामुळें अधःपात होईल असल्या सुखलोलुपतेचा त्याच्याजवळील अभाव, या गोष्टींचें मात्र अनुकरण आपण करणार नाही. इंग्रजांचा स्वच्छदीपणा सहज आपलासा करूं, परंतु त्याचा संयम, स्वाभिमान व मर्दपणा यांना जवळ करण्याची गोष्ट काढणार नाही.

ज्याला आधीच धोक्याची सूचना मिळाली, त्याचा अर्धाअधिक सांभाळ झाला. भारतवर्षांत ही धोक्याची घंटा वाजली आहे आपली नीति बिघडूं न देणें, आपलें चारित्र्य निष्कलंक ठेवणें, दृष्टि निर्मल राखणें, यांमध्ये जें सामर्थ्य आहे, तें आपल्यापैकीं फारच थोड्यांच्या ध्यानांत येतें. अंगवळापेक्षां अकलेचें वळ अधिक; परंतु अकलेच्या बळापेक्षां चारित्र्याचें बळ अधिक, पावित्र्य हें सर्वांत मोठें सामर्थ्य आहे. आपलीं ध्येये हीच आपली अभेद्य कवचें; हीच संरक्षण करणारीं चिलखतें नरजातीची व नारीजातीची थोरवी कशांत आहे, तें आपण सदैव ध्यानांत घळूं या तें जर ध्यानांत राहील, तर पुरसतीचा मिळालेला प्रत्येक क्षण, धनधान्याचा मिळालेला अधिक कण—म्हणजे थोर ध्येयासाठीं करावयाचा जो महायज्ञ, त्याचीच नवीन सामुग्री होय असें आपण मानूं; व त्या क्षणाचा व त्या कणाचा आपल्या ध्येयसिद्धीच्या कामांत उपयोग करूं

स्वातंत्र्य

: ६ :

ज्याची बुद्धि मेलेली नसून स्वतंत्र आहे असा मनुष्य “स्वातंत्र्य म्हणजे काय” हा प्रश्न पुनः पुन्हा स्वतःला विचारल्याशिवाय राहणार नाही. आपण बहुतेक सारेजण स्वातंत्र्यासाठीं जन्मलेले आहोंत. आपण

सगळेच कष्टासाठी तरी धडपडत असतो, तडफडत असतो. जेथे धडपड करावयास लावणारे असे ज्या जीवनांत कांहीच नाही, ते जीवनच नव्हे. ते विनधडपडीचे जीवन, ती स्थिति अत्यंत भयाण व भेसूर वाटेल. धडपड हे भाग्य आहे, जीवनाचे सौंदर्य आहे. धडपडीने जीवनाला तेज असते. जीवनाला अर्थ असतो. धडपड जीवनाचे सारसर्वस्व आहे. जेथे कशाचीहि आकांक्षा नाही, जेथे कांही तरी गिळवावे व ते मिळवण्यासाठी मरावे असे वाटत नाही, ते जीवन कपचे ! ते जीवन असह्य होय; त्यापेक्षा मरण पत्करले. ज्याची सारी धडपड शांत झाली आहे, असा निरुत्साही मृतप्राय मनुष्य कदाचित् तुरुंगांत असणे शक्य आहे. परंतु तुरुंगांतही ज्याचे मन मेलेले नाही, ज्याची बुद्धि स्वतंत्र आहे, तो धडपड करीलच करील. त्याच्याने तेथे शांत वसवणार नाही. त्याचे आंतील कुक्षेत्र तरी निदान त्याच्याजवळ असतेच. ते कोणती सत्ता हिरावून घेणार ? धडपड म्हणजे फक्त हातापायांची, मनगटाची हालचाल म्हणजे धडपड, समाजांतील स्पर्धा-क्षेत्रांतच धडपडीस वाव असतो, अशी ज्याच्या मनांत धडपडीची कल्पना असते, धडपडीचा एवढाच बाह्य व स्थूल अर्थ जो पाहतो, त्याच्या धडपडीला तुरुंगांत वाव नाही, तेथे ती खलास झाली, संपली ही गोष्ट खरी. परंतु स्वतंत्र बुद्धीच्या माणसाची धडपड तेथेहि संपणार नाही. तो मनांत अनेक अनेक प्रश्न उत्पन्न करील व धडपड करीतच राहील. धडपडीची सकुचित व्याख्या करणारा, बुद्धीची धडपड ज्याला माहीत नाही, अशाच्या जीवनाला तुरुंगामध्ये ज्याप्रमाणे अर्थ राहात नाही, त्याची सारी धडपड संपते, तसाच दुसराही एक मनुष्य आहे. संपत्तीच्या पिंजऱ्यांत लहानपणापासून वाढलेली परंतु संपत्तीतील सुखविलासांत बरबटावे असे मनास न वाटणारी, त्या पिंजऱ्यांतून पळतां हि येत नसलेली, व तेथे राहूनच आत्मविकासाचा मार्ग शोधून काढण्याची बुद्धि नसलेली अशी जी एखादी व्यक्ति—तिचीहि धडपड संपली असे समजता येईल. अशा तऱ्हेने ज्यांच्या ज्यांच्या जीवनांत धडपड उरत नाही ते जीवत असून मेलेलेच असतात; किकर्तव्य-शून्य असे दगड ते बनतात. आपला आनंद, आपला उत्साह, आपली बुद्धि ह्यांना धडपडीने तेज चढते, बाळसे चढते. जेथे धडपड नाही तेथे नुसता कसा तरी एक शेणाचा गोळा पडलेला आहे असेच दिसेल. धडपडीतच खरी वाढ आहे, प्रगति आहे व स्वतंत्रता आहे.

अमुक व्यक्ति क्षुद्र आहे की महान् आहे, अमुक राष्ट्र क्षुद्र आहे की महान् आहे, हें स्वतंत्र होण्यासाठी तेथे धडपड चालली आहे की नाही यावरून सांगता येईल. स्वतंत्रता म्हणजे काय हें बुद्धीने वर्णन करून जरी सांगता येत नसलें तरी ती आपण अनुभवू शकतो व तिच्यासाठी धडपडतही असतो. आपण सारेच कोणत्याना कोणत्या तरी बाबतीत स्वतंत्र होऊं पहात असतो; हळुहळु थोड्या फार प्रमाणांत निर्दोष, अव्यंग व स्वयंपूर्ण असें स्वातंत्र्य आपण उभारीत असतो. कोणी हक्काच्या नांवाखाली स्वातंत्र्यासाठी झगडतात. ईश्वर व माझा हक्क हे अशा लोकांचें ध्येय असतें. परंतु हिंदुधर्म फार खोल जाणारा आहे, सूक्ष्म बघणारा आहे. हिंदुधर्म सांगतो की, मनुष्याला वस्तु प्रिय नसून मुक्ति प्रिय आहे. अमुक एका बाबतीतील, अमुक एका वस्तूबद्दलचे स्वातंत्र्य नव्हे, तर केवळ स्वातंत्र्य, वस्तु-निरपेक्ष स्वातंत्र्य, हे हिंदुधर्माचें ध्येय आहे. हे ध्येय वस्तुप्राप्तीच्या पैलाडचें आहे आत्मविकासाचें प्रधान साधन म्हणजे अशा प्रकारची मुक्ति, असें हिंदुधर्म मानतो. जो स्थिरमति झाला, स्थितप्रज्ञ झाला, ज्याला प्राप्तव्य व गतव्य राहिलें नाही, तोच खरा मुक्त व स्वतंत्र असे हिंदुधर्म सांगत आहे. जो आत्मरूप झाला, आत्मरत झाला, तोच मुक्त; तोच सर्व बंधनांतून सुटला; इतर गति खुटून त्यालाच खरोखर परमगति मिळाली.

स्वातंत्र्याच्या कल्पनेत मुख्य कल्पना झगडण्याची आहे. स्वातंत्र्य शब्द उच्चारतांच डोळ्यासमोर झगडा उभा राहतो. कोणाजवळ तरी झगडून कशापाशी तरी झगडून स्वातंत्र्य अनुभवावयाचें असतें. स्वातंत्र्य म्हणजे झगडा विरोधाशी झगडण्यांत स्वातंत्र्याचा जन्म होतो. चकमक झाडल्यानें ठिणगी पडते. मनुष्य किंवा मनुष्यांनी बनलेला समाज स्वतःला समजू इच्छित असतो; स्वतःचें स्वरूप समजू इच्छित असतो. स्वतःतील अर्थ प्रकट करूं इच्छित असतो. ज्याप्रमाणें बीज स्वतःमधील विकास प्रकट करूं पाहातें, त्याप्रमाणेंच व्यक्तीचेंही असतें. व्यक्ति किंवा व्यक्तीमिळून बनलेली समष्टि, प्रयत्न करून, स्वतः प्रयत्न करून, स्वतःचा विकास करून घेऊं पहात असते; दुसऱ्याचें दडपण व्यक्ति किंवा समष्टि झुगारून देत असते. व्यक्तीला समाजाचें बंधन झुगारावेसें वाटतें व एक समाज दुसऱ्या समाजाचीं बंधनें झुगारून देऊं पहात असतो. जे मर्द असतात, खरे नरवीर असतात, त्यांना सामाजिक बंधनें केव्हां एकदां झुगारून देऊं असें होतें. समाजाचें कृत्रिम दडपण त्यांना सहन होत

नाहीं. असा स्वतंत्र बुद्धीचा मर्द पुरुष कधी समाजाच्या इच्छेप्रमाणे वागतांना दिसेल; परंतु त्याच्या त्या वागण्यांत समाजाची हुकमत नसते; त्याला स्वतःला तसे वागणे पसंत पडलेले असते; म्हणूनच तसा तो वागतो. परंतु अशा जीवनांत कधी कधी धोका असतो. कारण हे झुजार वीर पुरुष, हे स्वातंत्र्येच्छू पुरुष आपल्या स्वतःच्याच मनाला फार मानतात, स्वतःच्या विचारांचेच स्तोम माजवतात, स्वतःचाच उदोउदो करतात. ते हट्ट धरून बसतात, आग्रही होतात. कांही तरी ओढाताण करून स्वतःच्या मतांचे समर्थन करीत राहणे एवढेच त्यांचे काम होऊन बसते. आपले मतस्वातंत्र्य कोणी हिरावून घेईल म्हणून असा मनुष्य फार जपतो, अधीर व उल्लू बनतो. असा मनुष्य लहान मुलासारखा वागू लागतो. ज्या मुलाला “ वाढ म्हणजे काय, विकास म्हणजे काय ” हे माहीत नाही असें मूलहि त्याच्या-जवळ कांही माग, त्याला कांही श्री, ग म्हणावयास सांगा तर ते “ नाही ” “ नाही ” म्हणेल. कारण नाकारण्यांत त्याला स्वतःचा हक्क दिसतो, स्वतःचे स्वातंत्र्य दिसते जसें मुलाचे तसेच वरील व्यक्तीचेहि होण्याचा सभव असतो. आपल्याच मताला चिकटून बसणारे असे हे लोक कोत्या व सकुचित दृष्टीचे होतात; दुसऱ्याला “ नेति नेति ” म्हणू लागतात. स्वतंत्र राहू पाहतां पाहतां गुलाम होतात; त्याच्या मनांत धमेडखोरपणा शिरतो; स्वार्थ बळावतो; आत्मश्लाघा वाढते. अशा व्यक्ति मग दुसऱ्यांच्या सुखदुःखाकडे बघत नाहीत. स्वतःचे झाले कीं संपले; आपले झाले की पुरे, असे त्यांना वाटते; अशा व्यक्तीना मग पुढे जीवनांत मोठमोठ्या कार्यासाठीं एकत्र येणे, सहकार करणे या गोष्टी साधत नाहीत. ते एकाडे शिलेदार बनतात. खरोखर मोठे जे असतात त्यांना “ आपले स्वातंत्र्य कोणी हिरावून घेऊ शकणार नाही ” ही जाणीव असते. ‘ माझे स्वातंत्र्य कोणी हिरावून घेणार नाही ’ व ‘ आपण हिरावू देणार नाही ’ ही श्रद्धा, हा आत्मविश्वास ज्यांच्याजवळ असतो, ते दुसऱ्याला स्वातंत्र्य देतात; दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्याचा अपहार ते करीत नाहीत. दुसऱ्याची सेवा करण्याचा जो हक्क त्यांची सधि ते गमाऊं इच्छित नाहीत. असे थोर पुरुष आपण समाजांत नेहमी पाहतों. त्याग, मनाचा मोठेपणा हा मान मानवजातीत दुर्मिळ नाही. पदोपदी तो दिसून येत असतो. समाजाची सारी इमारत मजबूतपणे, भक्कमपणे उभी राहणे शक्य करणारा चुना म्हणजेच तर त्याग. त्याच्यामिवाय कसे चालणार ? तो नसेल तर कसे होणार ?

समाजाजघळ झगडून व्यक्तीला आपलें स्वातंत्र्य हिमकावून घ्यावयाचें असतें. परंतु एवढ्यानें प्रश्न सुटला नाही. अजून शिल्लक आहेच. मनुष्य जी ही स्वतंत्रता मिळवू पाहतो तिचें स्वरूप काय ? आणि हे ठरवतानाच, अशा वेळीच चुका होण्याचा फार संभव असतो कोणी म्हणतात की, “कसले स्वातंत्र्य घेऊन बसलांत माहीत आहे तुमचें स्वातंत्र्य ! स्वतंत्र व अनिर्बंध वागू पाहणारे तुम्ही शेवटी स्वतःच्या वासनांचे गुलाम होता, झाले ! तुमचें स्वातंत्र्य तुम्हांला स्वच्छंदी बनवितें; विलासी, सुख-लोलुप व स्वार्थी बनविते ! असे हे पै किमतीचें तुमचें स्वातंत्र्य आहे-त्यानें विकास तर दूरच राहिला, विनाश मात्र दारांत येऊन उभा राहील. तुमचें स्वातंत्र्य म्हणजे वासनांचे पराकाष्ठेचें दास्य होय ! ”

आपले सर्व व्यवहार, आपल्या सर्व क्रिया प्रथम आपल्या वासनांतूनच निर्माण होत असतात आपल्या वासनानीच आपल्या वृत्ति बनू लागतात, त्या वाढू लागतात. परंतु मागून कळू लागते की, वासना म्हणजे विकार आहे, एक प्रकारचा रोग आहे, या रोगांतून आपण मुक्त झालेच पाहिजे. आपल्या लहरोच्या ताब्यांत जाणे, आपल्या वासना अत्यंत प्रबळ होऊ देणे म्हणजे स्वातंत्र्य नव्हे. आपल्या वासनातील सद्वासना कोणत्या हे शोधून काढले पाहिजे. कुवासनाचे अत्यंत सूक्ष्म परंतु बळकट असे बंध आपणांस जखडून टाकीत असतात या वासनाच्या हातांतील खेळणे होणे हे फार भयंकर आहे; ही गोष्ट घातुक आहे, मारक आहे शारीरिक व मानसिक, बाह्य व आंतरिक, स्थूल व सूक्ष्म, सर्व प्रकारच्या वासना व आसक्ति झडझडून फंकून दिल्याशिवाय आपले सत्य स्वरूप आपणांस कळत नसतें; तोंपर्यंत शुचि निश्चय होत नाही, खरें स्वातंत्र्य लाभत नाही.

ज्याला अंतरात्म्याच्या अमृत क्षेत्रात हे दिव्य, भव्य, स्वर्गीय स्वातंत्र्य लाभतें, त्याचें जीवन खरोखर किती विशाल, किती शांत, किती स्थिर, किती अनुपम आनंदमय, किती संदर, किती वैभवशाली ! तेथील ज्ञान-प्रकाश कधी मावळत नाही तेथें अखंड शांति, अखंड आनंद व अखंड प्रकाश भरून असतात. मुक्त पुरुषाला, जो खरोखर स्वतंत्र झाला, त्याला या दिव्य संपत्तीचा वारसा मिळत असतो अखंड चिन्मयत्वाचें छत्र त्याच्या बर झळकत राहतें. हें महान् जीवन एकदां लाभलें म्हणजे मग तें साऱ्या गोष्टींत प्रकट होतें. तुम्ही कांहींहि करा, त्यांत तें दिव्यत्व प्रकट झाल्या-

शिवाय राहणार नाही. मुक्त पुरुषालाच मुक्तीचा अर्थ कळतो. आपला स्वतंत्रपणा कसा कोठें दाखवावा, हें तोच जाणतो. मुक्त पुरुषाचेंच कर्म प्रभावशाली व प्राणमय असू शकतें. त्याला स्वतःचा दुबळेपणा उरत नाही व दुसऱ्याची हडेलहप्पी व दडपेगिरी तो चालू देत नाही. मुक्त, स्वतंत्र ! होय, मुक्ति हेंच आत्म्याचें अंतिम प्राप्तव्य. मुक्ति—खरें स्वातंत्र्य; तेथे रात्र नाही, अंधार नाही, सशय नाही, दुबळेपणा नाही. पूर्ण मोकळा प्रकाश ! अधिक नाही, कमी नाही ! विश्वांतील साऱ्या कानाकोपऱ्यांतहि अलोट प्रकाश ! अशा त्या प्रकाशाचें वर्णन करावयास जाल तर वाणी लटपटेल, कल्पना मागें मुरडेल; “ नेति नेति ” असेच म्हणत बसावें लागेल ।

आज्ञा पाळणे, हुकमाप्रमाणे वागणें, मरणाच्या तोंडांत उडी घेणें, हीच शिपायाची प्रार्थना. विश्वांतीच्या वेळीं जप नको व कर्माच्या वेळी निद्रा नको. योग्य वेळी योग्य कर्म न करणें यांत हानि आहे, तो मोहच आहे. मोह वाईटाचाच असतो असें नाही, तर चांगल्याचाही मोह असतो. दिवसभर कर्ममय जप झाल्यावर रात्री निजावयाचे वेळेस माळा ओढीत बसणें—हें योग्य नव्हे. अशाने पुण्य मिळत नसतें. आई मुलाला सांगते “ जा, बाहेर खेळावयास जा— ” त्या वेळेस आईला सोडून, आईला विसरून एकदम बाहेर खेळावयास जाणारे मूल—ते आनंदी, सूर्य किरणांप्रमाणे सुंदर, हसरे मूल—त्या मुलाजवळ खरी मातृभक्ति आहे. तुमच्या शेकडों नमस्कारापेक्षा व प्रदक्षिणापेक्षां त्या मुलाची ती बाहेर जाण्यांत असणारी, आईला विसरण्यांत असणारी भक्ति थोर आहे

कधी कधी वीरता, कर्मता हीच पूजा असते; कधी कधी सारा धर्म, सारी पवित्रता वीरवृत्तीत येऊन वसतात. कांही जातीत जन्मल्यापासूनच वीरता शिकवण्यांत येते, निर्भयता शिकवण्यांत येते. परंतु वीरतेला धर्म बनवणें, वीरता म्हणजेच धर्म—झगडा, धडपड म्हणजेच धर्म—इतकें वीरतेला उज्वल रूप देणें ही गोष्ट हिंदुधर्मातच दिसून येते. ज्या वीरतेत धर्मता आहे, कर्तव्यपरता आहे, ती वीरता म्हणजे मुक्तिच होय ! कारण खऱ्या वीराला, खऱ्या शूराला स्वतःच्या शौर्यवीर्याचीहि जाणीव नसते ? स्वतःच्या पराक्रमाचें स्मरण करावयासही त्याला अवसर नसतो. जो रोजच्या बारीक सारीक गोष्टींतही निर्भयता व सुंदरता दाखवील, तोच प्रसंग आला असतां महान् वीराप्रमाणें उभा राहील व तळपेल; त्याचेंच तें निर्मल, निर्भय व

अनिर्बंध जीवन आणि बाणीचे महान् प्रसंग आले असतां सूर्यप्रकाशाप्रमाणें तळपेल, जगाचे डोळे दिपवील.

गुरु व शिष्य

: ७ :

मनुष्याचा सर्वगाभी जो विचार त्या विचाराच्या नियमांची गुरु-कितलीच हिंदुधर्मातील तत्त्वज्ञानाने दिली आहे. ज्या वेळेस हिंदुधर्मातील तत्त्वाची निर्मळपणें व निःपक्षपातीपणे नीट मांडणी केली जाईल, त्यावेळेस वरील गोष्ट नमूद केली जाईल. हिंदूंची तत्त्वज्ञानपद्धति असें सांगते कीं, प्रत्येक वस्तूच्या दर्शनाने, प्रत्येक विचाराच्या स्फुरणाने आपण उत्तरोत्तर अधिक मोठ्या विचारवर्तुळांत शिरत असतो. जगांतील आजच्या सर्व प्रकारच्या अभ्यासांत व शिक्षणांत हीच दृष्टि मान्य केली गेली आहे, ही विचारपद्धति स्वीकारिली गेली आहे असे दिसून येईल. बुद्धधर्म हें हिंदुधर्माचेच बाळ आहे ही गोष्ट धर्मपदाच्या प्रारंभीच्या शब्दांवरूनच दिसून येते. सनातन धर्माच्या महासागरावरीलच एक लाट म्हणजे बुद्धधर्म होय, ही गोष्ट धर्मपदांतील प्रारंभीच्या शब्दांनी जितकी स्वच्छपणे व स्पष्टपणे लक्षांत येते, तितकी दुसऱ्या वचनानी व शब्दांनी येणार नाही.

“आजची आपली अंतर्बाह्य स्थिति हें पूर्वीच्या चिंतनाचें व मनाचें फळ आहे. आजचें जीवन आपल्या पूर्वीच्या विचारांतून प्रकट झालेलें आहे, पूर्वीच्या विचारांवर उभारलेलें आहे.”

धर्मपदाच्या आरंभीचे हे शब्द हांत. ह्या शब्दांतील सत्यावर धर्माची उभारणी करणारा बुद्ध हा हिंदूच असला पाहिजे. सनातन धर्मीयांनाच वरील सिद्धान्त सुचेल, अन्यधर्मीयाला कदापि सुचणार नाही.

हिंदुस्थानांत ज्या शेकडों विचारांना धर्मतत्त्वांचें स्वरूप मिळालें आहे, धर्मतत्त्वे अशी मान्यता लाभली आहे—त्या सर्वांत गुरुभक्ति हें तत्त्व, गुरुभक्तीची कल्पना—हा विचार—फार रमणीय आहे आणि तितकाच कुतुहलजनकहि आहे हा विचार परक्याला समजण्यास कठिण जातो. गुरुभक्ति म्हणजे कांही तरी गूढ कल्पना असें परकीयांस वाटतें. एखादा विचार आपणांस

मिळावा, कांहीं विशिष्ट प्रकारच्या ज्ञानाचा वा अनुभूतीचा स्पर्श आपणांस व्हावा, म्हणून ज्याच्याजवळ तो विचार किवा ते ज्ञान किवा ती अनुभूति असेल, त्याच्या चरणांजवळ आपलें मन रिकामे करून भक्तिपूर्वक मुक्तेपणानें बसणे, त्या पुरुषाची अखंड प्रेमानें व नम्रतेनें सेवा करणें—हा जो मार्ग—त्या मार्गातील रहस्य कळून त्याच्यावर श्रद्धा बसण्यास त्या मार्गाचा अनुभवच घेतला पाहिजे; त्या मार्गाची कसोटी घेतली पाहिजे. गुरुभक्तीचा हा जो मार्ग तो केवळ अध्यात्मिक शिक्षणाचे बाबतीत आहे असें नाही, तर इतर ज्ञानाच्या बाबतीतहि असूं शकेल. सटरफटर शेकडो गोष्टी वरपांगी धार्मिक स्वरूपाच्या सांगण्याच्या क्रियेत मात्र ती असणें शक्य नाही.

सत्याला ग्रहण करावयास चित्त सदा तत्पर असले पाहिजे रिकाम्या भांड्यातच ओततां येतें विहिरीमध्ये अपार पाणी आहे, परंतु पोहरा जर वाकणार नाही, तर त्याच्यांत पाणी शिरणार नाही नम्रपणा हा ज्ञानाचा आरंभ आहे. ज्याच्याजवळून आपण कांही शिकतो, त्याला आपण पूज्य मानिलें पाहिजे. ज्याच्यावद्दल आपणांस आदर वाटत नाही, त्याच्या—पासून आपण काय शिकणार, काय घेणार? त्याच्या शब्दांकडे आपण लक्षहि देणार नाही; त्याच्या उपदेशाची व शिकवणुकीची आपण टर करूं. जेथें आदर नाही, तेथून ज्ञान आपणास घेतां येणार नाही. वयानें मोठे, अधिकारानें मोठे, संबधानें मोठे—अशा सर्वांना आपण उत्थान देतो, आदर दाखवितो, परंतु चारित्र्य व पावित्र्य, ज्ञान व विद्या यांच्यामुळे जो मोठा त्याच्यासमोर तर निरहंकारपणें लोटांगणच घालावे असें वाटतें. त्याची घूळ आपल्या मस्तकी धारण करावी असे वाटतें त्याच्या पायांची घूळ आपण बनावें असे मनांत उत्कटत्वानें येतें आपणांस शिकविणारे अनेक शिक्षक आहेत. जगांतील सजीव निर्जीव प्रत्येक वस्तु आपणांस शिकवीतच आहे. हें सारे चराचर म्हणजे गुरुच आहे. परंतु त्या लक्षावधि गुरुमध्ये एक सद्-गुरु असतो—ज्याचे केवळ अस्तित्व, ज्याचें केवळ दर्शनच अनंत गोष्टी शिकवीत असतें. “जया दर्शने स्पर्शने पुण्य जोडे” असा तो असतो. त्याचें सारें जीवन मुकाट्याने आपणांस कांहीं तरी देतच असतें. “गुरोस्तु मौनं व्याख्यानम् । शिष्यतु छिन्नसंशयः”—अशी ती स्थिति असते. अशा गुरूचें केवळ अस्तित्व, त्याचें व्यक्तित्व म्हणजेच महा शिकवण होय. असा जो असेल, ज्याच्याजवळ गेल्यानें हा अनुभव येईल, तोच खरा गुरु. आपण

आपल्या अनुभवानें शेवटीं कोठें जावयाचें हें तोच दाखवून देतो. कोठलेंहि ज्ञान असो-अगदीं साध्या क्षूद्र वस्तूचें का ते असेना-तें ज्याच्यापासून आपणांस मिळाले, ते जे कायमचें आतां आपले झाले-तो जो ज्ञानदाता, त्याचें स्मरण आपण सदैव केले पाहिजे. तो ज्ञानाचा उगम विसरणें म्हणजे कृतघ्नपणा आहे; आणि कृतघ्नतेसारखे ओगळ व वाईट या जगांत दुसरें काय आहे ?

जो जो आपणांस भेटेल, दिसेल, आढळेल, त्याच्याकडे हा ज्ञानदाता आहे या दृष्टीनेच आपण सदैव बघावें. ह्याच्यापासून आपण कांही तरी घेऊं, ह्याच्यापासून आपण कांही तरी शिकू, अशा भावनेनेच त्यांच्याकडे पहावे. प्रत्येकाचे अनुभव, प्रत्येकाला लाभलेले सत्याचे साक्षात्कार, ते पाहण्यासाठी, ते समजून घेण्यासाठी आपण दक्ष व उत्सुक असले पाहिजे. संधि कधी गमावतां कामा नये. अशा रीतीनें सदैव ज्ञानोत्सुक जर आपण राहू, ही सवय जर स्वतःला लावून घेऊं, ज्ञानाबद्दलचा हा आदर जर अशा रीतीनें वृद्धिगत होईल, तर दुसऱ्याच्या मताबद्दल व विचारांबद्दल पूज्यभाव, आदर व सहानुभूति दाखविण्यास आपण शिकू. सुसंस्कृत व थोर पुरुषांच्या सहवासांत राहण्याचे भाग्य ज्याला लाभतें, त्याच्या ठिकाणी ही वृत्ति येते. विचारक्षेत्रातहि मागचा व पुढचा हा भाव असतो ही गोष्ट जो विसरून जातो, आपलेच मत खरे व हें आपणच प्रथम जगाला देत आहोंत-मागे कोणी दिले नाही, पुढे याच्याहून चांगलें कोणी देणार नाही, असे ज्याला वाटतें, तो मनुष्य हीन वृत्तीचा व असंस्कृत मनाचा समजावा. त्याला सत्सर्गात मिळाली नाही, थोरांच्या सहवासांत, संतांच्या मेळाव्यांत तो कधी गेला नाही, असे समजावें.

जो पिढी नवविचार घेत असते, नवीन दृष्टि ग्रहण करीत असते, नवमतवादी म्हणून जो होऊ पहात असते, त्या पिढीतील तरुण लोकांच्या मार्गांत तर असे अहंकार पदोपदी नडतील. एका बाबतीत आपल्या पूर्वजांच्या मार्गाहून आपण भिन्न मार्ग घेत आहोंत, एवढ्यानेच दुसऱ्या इतर क्षेत्रांत आपल्या पूर्वजांना अधिक ज्ञान व अधिक अनुभव होते, ही गोष्ट ते विसरून जातात. आणि जो नवीन मार्ग त्यांनी आज स्वतः स्वीकारला आहे, त्या मार्गांतहि त्यांच्याहून पुष्कळ पुढें गेलेली, त्यांच्याहून थोर थोर अशीं मंडळी आहेत हेहि ते विसरतात. ह्यामुळे त्यांच्या ठिकाणीं अहंकार उत्पन्न होतो.

जो नवविचार ते आपलासा करून घेत आहेत, जे नवीन ज्ञान ते मिळवीत आहेत, त्यामुळे ते आपल्या सभोवतालच्या लोकांपासून अहकाराने व ऐटीने जर दूर राहातील, तर ते नवीन ज्ञान फारसे किंमतीचे नाही, असे खुशाल समजावे. जे ज्ञान सहकार्य शिकवीत नाही, नम्रता देत नाही, पूर्वसंस्कृतीबद्दल आदर दाखवीत नाही, ते ज्ञान तरुणांचा विकास कसे करणार ? अशा घमेड-खोर व तुसडेपणाच्या वृत्तीमुळे तरुणांचेच नुकसान होते. अशा अविनयी स्वभावामुळे सुसंस्कृत मंडळीत, थोरांच्या बैठकीत त्यांना जाता येत नाही. थोरांच्या बैठकीत एकदोनदा त्यांची परीक्षा घेतली जाते. परंतु शेवटी हीन जनांच्या सगतीत, स्वतःहून लहान असलेल्या लोकांतच राहण्याची त्यांच्यावर पाळी येते व तेथे ते नायक होतात, पुढारी व देव होतात. वासरांत लगडी गाथ शाहाणी या नात्याने मग ते तेथे मिरवतात व स्वतःच्या अहकाराची तृप्ति करून घेतात, पूजा करून घेतात. त्यांना तेथे सदैव स्वस्तुतीच ऐकू येते व आपण फार मोठे आहोत, असे त्यांना वाटू लागते अशांचा विकास थांबतो, वाढ खुटते. नवीन विचाराचा प्रकाश, नवीन विचारांची हवा त्यांना मिळत नाही. आपण सर्वज्ञ आहोत, आपणांस कोण काय नवीन देणार-या ऐटीत राहिल्यामुळेच ते अज्ञानात राहातात, अधारांत राहातात. अर्ध्या हळकुडाने पिवळे झालेले हे सर्वज्ञ शिरोमणि जे खरोखर श्रेष्ठ आहेत त्यांना त्रासदायक वाटतात. अशाचा उर्मटपणा व उथळपणा ते किती सहन करणार ? हे उल्लू तरुण त्यांना असह्य वाटतात. आपणच खरे नेते, आपणच अद्वितीय पुढारी असे ज्या तरुणाला वाटते, ह्या कल्पनेने जो घेरला गेला, त्रासला गेला-असा तो तरुण म्हणजे समाजाला अडलेला रोगच होय. शनीची साडेसाती ती. जो शिकण्याच्या वृत्तीची असतो, मला अजून काय समजले आहे, काहीच नाही-अशी ज्याची नम्रपणाची, वरपांगी नव्हे तर, आंतरिक वृत्ति असते, नवीन विचारासाठी, नवीन ज्ञानासाठी सर्वस्व अर्पण करावयास जो उत्सुक असतो, स्वतः कष्टपूर्वक सेवा करूनहि विनयाने जो थरथस्त उभा असतो, ज्याच्यामध्ये उत्कटता, उत्सुकता व नम्रता सारख्याच प्रमाणांत दिसून येतात-अशा तरुणाला थोर विचार स्फुरत असतात. “ वत्स, एहि एहि ” अशा प्रकारची हाक, प्रेमळ व गंभीर हांक परमोच्च ध्येये त्याला मारोत असतात. परंतु ही नम्रता ज्याच्या गांवीहि नाही, पुढारी म्हणून ज्याला मिरवावयाचे असते, तो स्वतःला वाटेल तेव्हां विर्किल. तो आज या

छावणीत घुसेल, उद्यां त्यांच्या कंपूत शिरेल. आज येथें पुढारी, उद्यां तेथें पुढारी. जेथे पुढारीपण मिळेल तेथें तो जातो व लगेच तेथलीं मर्ते व विचार त्याचीच होतात. मर्ते व विचार म्हणजे जणुं सट्रेकोट. वाटेल तेव्हां बदलावे, वाटेल तेव्हां फाडावे, फेंकावे, नवीन धारण करावे ! परंतु खरे पुढारी—ते जन्मतःच पुढारी असतात. पुढारी जगाच्या कारखान्यांत व बाजारांत तयार करितां येत नसतो. तो देवाच्या घरूनच पुढारीपण व त्याला लागणारे गुण घेऊन येत असतो पुढाऱ्याची मूर्ति प्रत्यक्ष परमेश्वरानें घडविलेली असते व ती या जगन्मदिरांत पाठविली जाते. श्रद्धाळू व कष्टाळू सेवकांतूनच नेते निर्माण होत असतात. आपल्यांतून थोर पुढारी निर्माण व्हावेत, आपणामधून थोर नेते समाजाला मिळावेत म्हणून आपण भग्नपूर सेवा करूं या; खूप मेहनत करूं या; नम्रपणानें, गभीरपणानें व मुकाट्यानें खोल असे जे विचार ते सेवा करतां करतां ग्रहण करीत राहू या. मग खऱ्याने त्यांजी तूट राष्ट्रास भासणार नाही. परंतु जेथें असे सेवकच नाहीत, तेथे नेत्याचे दुर्भिक्षच असावयाचें ! जेथें पाणीच नाही तेथे कमळे कुठून फुलणार ; मग प्रत्येक सेवकच नेता म्हणून मिरवू लागतो व पूर्वी त्याच्या हातून होणारी थोडी फार सेवा, तिलाहि तो मग या पुढारीपणामुळे पारखा होतो.

त्या त्या विषयातील गुरु, त्या त्या विचारक्षेत्रातील गुरु त्या विवक्षित ज्ञानप्रांतात आजपर्यंत जितकी प्रगति झालेली असेल—त्या प्रगतीच्या पराकोटीशी आपणांस घेउन जात असतो आईवापापासून शरीर मिळतें, गुरुपासून आध्यात्मिक व बौद्धिक जीवन आपणांस मिळते आईवाप जगाच्या बाहेरच्या अगणांत आपणांस आणून सोडतात ; गुरु जगाच्या अतःपुरांत घेऊन जातो. ह्या क्षणापर्यंत जें जें कळले, जें जें ज्ञान झाले तें सारें तो दाखवितो. त्या त्या विषयांतील आजतागायत ज्ञानाची तो मूर्ति असतो, त्या ज्ञानाचा तो प्रतिनिधि असतो. ज्ञानाच्या अदम्य तृषेनें, शिक्षणाच्या अतुलनीय उत्कंठेमुळेच तो असा ज्ञानमूर्ति झालेला असतो. ज्याच्याजवळ शिकण्यासाठीं, जगांतून सारखें ग्रहण करण्यासाठीं अनंत शक्ति व अनंत उत्साह आहे, ज्याचें मन व बुद्धि कधीं थकतच नाहीत—तो सदैव शिकू पाहणारा नम्र पुरुष थोर शिकविणारा गुरु या पदवीला चढेल.

विद्यार्थ्यांनी ज्ञान कसें मिळवावें, रसग्राही कैसें व्हावें, हें शिकवि-

ध्यावा त्याचें रहस्य, त्याची पद्धति विद्यापीठांनीं समजून द्यावयाची असते. उडण्याची कला शिकवून, भक्ष्य कसें मिळवावें हें शिकवून पक्षी पिलांना स्वातंत्र्य देतात. दिलेल्या परिस्थितींतून, दिलेल्या जगांतून, दिलेल्या वस्तु-जातांतून जो जास्तीत जास्त ज्ञान मिळवून घेतो, तो सर्वांहून मोठ्या बुद्धीचा. जो जास्त रस शोषून घेईल तोच खरा रसग्राही. गुळाचा एकही कण, साखरेचा एकही कण मातीत शिल्लक आहे तोपर्यंत मुगी जात येत राहिल. शिक्षणाची सर्वांत मोठी खूण म्हणजे मनुष्याची ग्रहणशक्ति किती वाढली तें पाहणे ही होय. शिक्षणानें नम्र किती झाला, ज्ञानासाठी प्रेमानें प्रत्येक वस्तूजवळ वांकण्याची वृत्ति किती उत्पन्न झाली, एकप्रकारे निष्क्रिय, मूक व स्थिर होऊन-थोडक्यात मन रिकामे करून जगांतील ज्ञानरस आंत किती भरून घेतो-यावर सारे अवलंबून आहे. आपण पोकळ झाले पाहिजे, कीं जगांतील ज्ञान आत शिरलेच समजा. श्रीकृष्णाचा उपदेश काय फक्त पार्थच ऐकत होता ? श्रीकृष्णाचे शब्द ऐकून रथाचे धोडेहि फुरफुरत होते, नाचत होते; धोडेच नाही तर तो निर्जीव रथ-त्या रथावरहि घां करून येणारा श्रीकृष्णाच्या गंभीर वाणीचा जो प्रवाह-त्याचा परिणाम होत होता. नर, हय, रथ-तिघे जरी केवळ मूक राहून उपदेश श्रवण करीत होते-तरी तिघाच्या मुकेपणाची भूमिका, तिघांची ग्रहण करण्याची भूमिका-ती एकच होती का, ती सारखीच होती का ? नाही. दोन माणसेंहि जर निरनिराळ्या रीतीनें ऐकतात-मग येथे तर नर दुरंग, व रथ असे श्रोते आहेत ! प्रत्येकाची योग्य वेळ आली पाहिजे. त्याला कळलें तें मला कळत नाही, म्हणून आदळ आपट करण्यांत काय अर्थ ? योग्य वेळ आल्याशिवाय कोणतीहि गोष्ट करणें म्हणजे धसमूसळपणा होय. आपली मूकता आपणांस पुढें पुढें नेतच असते. गुरुचरणाजवळची आपली मूकता ती का आळशी असते ? नाही. ती अत्यंत काम करीत असते. आपल्या अनंत गत जन्मांतील सारी धडपड सारे झगडे, साऱ्या गुतागुती त्या गुरुपदाशीं मुकेपणानें बसण्यांत असतात.

आपल्या साक्षात्काराच्या पाठीमागे, आपल्या सिद्धीच्या पाठीमागे, यशाच्या पाठीमागे गुरुकृपा असते, गुरूचें सामर्थ्य असतें. आपला प्रयत्न कशासाठीहि असो, परंतु मानव जातीनें जे जे अनुभव पूर्वी मिळविले, जे जे शोध केले, जी जी कमाई केली, तें सारें जर पुन्हा आपण नव्यानें करून बघूं असें म्हणू तर आपले प्रयत्न व्यर्थ जातील. पूर्वीच्या अनुभवांची शिधोरी

न घेतां अहंकारानें आपण जर जगूं लागलों तर एक रेघोटी येथें, एक रेघ तेथे, एक सूचना येथें, एक कल्पना तेथें याहून जास्त कांहीं एक करतां येणार नाही. कारण शास्त्र अपार आहे व जीवित हें अत्यल्प आहे. अनंतस्वरूपी ज्ञानेश्वराकडे मानव जातीची यात्रा सारखी सुरू आहे. त्या यात्रेतूनच जर आपणहि जाऊं तर श्रेय मिळेल, पुण्य घडेल. पूर्वजांची जी कालपर्यंतची सिद्धि-तिच्यावर मी उभा आहे; उद्यांची उषा माझी आहे. ज्या उचीवर आधीच आपण उभे आहोत, तीं उची अनेक शतकांतील लहान मोठ्याच्या श्रमांचें फळ आहे. गुरुजवळ आपण निष्ठेने राहिलो, म्हणून हें स्थान आपणांस मिळालेले असतें. ह्या उंचीवर आणून त्यानें बसविले जसजसे आपले ज्ञान वाढेल, अनुभव वाढेल, तसतशी आपण ज्ञानांत घाल-ण्यासाठी आणलेली भर-तो आपला कण अत्यंत शुद्ध आपणांस दिसू लागेल. जसजसे अधिक शिकू, तसतसा इतिहासाचा सिहनाद, इतिहासाचे रणशिंग जास्तच गभीरपणे ऐकू येऊ लागेल. मोठमोठ्याची कृत्ये, विचार व वचनें-ह्याच्यांत अधिकच अर्थ दिसू लागेल, अधिक रहस्य दिसू लागेल. आपल्या गुरुप्रमाणें आपणहि मग अधिकाधिक उच्च पहावयास शिकू-उच्च जाण्याचा प्रयत्न करूं त्या गुरुच्या वतीने त्याच्याच झेड्याखाली राहून नवीन नवीन प्रांतांत घुसू; त्यांच्याच देखरेखीखाली, त्याच्याच कृपाछात्राखाली, त्याच्याच स्फूर्तीनें अन्यत्र नवीन प्रयत्न करूं.

जो सद्गुरु असतो, तो कांही एक मागत नसतो. शिष्याची देणगी न मागतां येते. गुरु फक्त ध्येयदर्शन करवितो. गुरू शिष्याला गुलाम करीत नाही. गुलामगिरी ही निराळ्याच जातीची अन्यत्र वाढणारी विष-वल्ली आहे. गुरूच्याजवळ ती वाढत नाही. सद्गुरु जितके स्वातंत्र्य देतो, तितके कोणीच देत नाही. ज्या स्वातंत्र्याच्या मोकळ्या हवेत ध्येयाचीं फुले फुलतात, जें दिल्यानें ध्येयाचा अधिकच विकास होतो-तें स्वातंत्र्य सद्गुरू-इतकें देणारा कोण आहे ? आणि शिष्यहि मागावे त्याहूनहि अधिक भक्ति-प्रेम देतो. सद्गुरु स्वातंत्र्य देतो, म्हणूनच शिष्य भक्ति देतो. आणि शेवटी असा एक भाग्याचा दिवस उजाडतो की, त्या दिवशी सद्गुरु शिष्याला म्हणतो “ वत्सा, आतां सेवा पुरे. तुला आतां बलवान् पंख फुटले आहेत. जा आतां, व स्वतंत्र गगनविहार कर. ” गुरुशिष्यांचे स्थूल सबंध, बाह्य बंधनें तोडून शिष्याला दूर जा असें सांगण्याचे कठिण काम, शिष्याला

स्वातंत्र्य देण्याचें काम गुरूच करतो. कारण शिष्याला सेवेत व भक्तीतच आनंद वाटत असतो. तो सोडून जावयास तयारच नसतो. परंतु खरा विकास हा बंधनांत होणार नाही हें जाणून, खरी कसोटी बंधनांत नाही हे जाणून, गुरु शिष्याला मोकळा करितो.

गुरूच्या सिद्धीत शिष्यांची शक्ति आहे. गुरूजवळ ज्या मानानें असेल त्या मानाने शिष्यास मिळेल. गुरूच्या जोरावरच शिष्याच्या साऱ्या उड्या. आध्यात्मिक जगांत निराधार असणें याहून दुर्दैव नाही. ज्याला पाळ ना मूळ, ज्याला माय ना बाप, ज्याला सखा ना सद्गुरु—असा उपटसुभ कोणी तरी होणें, अशी कोणाशी संबध नसेलेली, कोणावर न कधी विसंवि-लेली अपूर्व विभूति होणे—ह्यापेक्षां जन्माला न येणे बरे. ज्याला खाली खोल मूळ नाही, आधार नाही असली कुत्र्याची भुतें किती वेळ टिकणार, काय दिवे लावणार ? ती उगवली नाहीत तो वाळून जातील, दिसली नाहीत तो अदृश्य होतील. त्याचप्रमाणें असेहि दुसरे काहीं आहेत की, जे स्वतःच्या विकासाला बांध घालितात, स्वतःला मिळालेल्या देणगीची वाढ करीत नाहीत—तेहि लौकरच मरतात. जो प्रवाह पुढे जाणार नाही, दुसऱ्या शेकडों प्रवाहांशी प्रेमाने मिळणार नाही, मोट्या प्रवाहांशी मिळून त्यांचें हितगुज ऐकत नाही, तो प्रवाह गंगेला मिळणार नाही व म्हणूनच महान् सागराचें दर्शनहि त्याला नाही. तो प्रवाह सुकून जाईल— नाहीसा होईल.

पूजेचें फूल

: ८ :

ज्या ज्या वेळेस आपण एखादी जुनी हस्तलिखित पोथी, एखादी जुनी तसबीर, एखादें जुनें रत्न, किंवा अगदी साधी का गोष्ट होईना— एखादें भांडे, एखादा जरकार भरतकाम केलेला कापडाचा तुकडा—आपल्या हातांत घेऊन पाहतों, त्यावेळेस क्षणभर का होईना आपल्या मनांत एक विशिष्ट भाव सहजपणानें उत्पन्न होतो. प्रदर्शनांत, एखाद्या संग्रहालयात, अजबखान्यांत जाऊन त्या वस्तु हातांत घेऊन पहा. एक विशेष भाव हृद-यांत जागृत होतो. ती ती वस्तु पाहतांच मनाला प्रसन्नता वाटते. ज्या

कारागिरानें ती वस्तु तयार केली, त्यानें स्वतःचें सारें जीवन आनंदानें त्या वस्तूसाठीं दिले होतें. हृदयाच्या रंगानें त्यानें ती वस्तु रंगविली होती. मारून मुटकून, गरज आहे म्हणून, इच्छा नसतांना तें काम निर्माण झालेलें नाही. मारून मुटकून केलेलें काम दुसऱ्याला प्रसन्न करणार नाही, दुसऱ्याच्या हृदयाला स्पर्श करणार नाही. ज्या कामांत आपलें प्रसन्न व मोकळें मन ओतलेलें आहे, तेंच काम दुसऱ्याच्या मनांत प्रसन्न भाव जागृत करील. त्या कलावस्तूंत कारागीर जे सौंदर्य ओतीत होता, त्यांत त्याचा सारा धर्म होता. त्या क्षणापुरता, त्या धडीपुरता-त्याची कला हाच त्याचा परमवर्म होता. ज्यावेळेस स्वतःला विसरून आपण कर्म करीत असतो, त्या वेळेस आपण अत्यंत धर्ममय असतो.

मोठमोठी कामें अशाप्रकारेच निर्माण होतात. ज्याच्या निर्मितीत माणसानें जीवन ओतिले नाही, हृदयाचें रक्त ओतिले नाही, ती निर्मिति कवडीमोल होय. आपल्या रक्तानें कर्म रंगवा म्हणजे श्रीरंग तुम्हांला भेटेल. बेफिकीर व विचारशून्य माणसाच्या दृष्टीला ज्या गोष्टी शुद्ध व कमी महत्त्वाच्या वाटतात, त्यासाठी लोकांनो जीवने दिलेलीं असतात. एक सुंदर वीणा तयार करावयास एक वर्षहि लागेल, सारें जीवनहि कदाचित खलास होईल. तें वाद्य उत्कृष्ट तयार करण्यासाठी साधनें सारखी घोघीत राहावे लागेल. चांगला दांडा, चांगला भोपळा-त्यांना कमावून तयार करणें, मजबूत करणें, तारा जोडणे, त्या तारा कशा लावाव्या, किती लावाव्या, अतर किती राखावें, ते मणि अडकवावयाचे, ती घोडो चढवायची, त्या खुंट्या बसवायच्या-शेकडों गोष्टी आहेत. तो वीणाकार त्यासाठीं रात्रदिवस श्रमतो व ती वस्तु तयार करतो. त्या वीणाकाराप्रमाणेंच दुसरेहि असे वेडे पीर असतात. कोणी हस्त-लिखित ग्रंथच सुंदर व नकशीनें सजवून ठेवितो, कोणी कलावस्तूचें अपूर्व काम करितो, कोणी सूर्यकिरणांसारख्या झिरझिरीत व तलम शालीला मलमली तयार करितो. अशी दृश्ये भारतांत परवापरवांपर्यंत पहावयास मिळत होती. अशा सुंदर आश्चर्यकारक वस्तु राजेमहाराजांच्या सग्रही राखलेल्या आहेत. भारतांतील कलावानाची ही निःसंग वृत्ति अजूनहि कोठें कोठें मिदर्शनास येते. रस्त्यावर, बाजारांत, गरिबांच्या गल्लींतून असे कलावान् काम करतांना अजूनहि दिसतील. भारतवर्षाचें अजून खरें म्हटलें तर मध्ययुगच चाललें आहे. यंत्रांचा-निर्जीव यंत्रांचा सुळसुळाट अजून येथे फारसा झाला नाही.

अजूनहि वस्तुमध्ये अंतरगे ओतून, जीवनें ओतून त्या वस्तू समाजाला पुर-
विणारे अल्पसतोषी कारागीर भारतांत वावरत आहेत. मध्ययुगांतून अर्वा-
चीन युगांत शिरावयाचें की नाही, शिरावयाचें झालें तर किती शिरावें,
याचा विचार करीत भारतवर्ष घुटमळत उभा आहे. त्याच्या पाठीमागे मध्य-
युग आहे व समोर अर्वाचीन युग आहे.

मध्ययुगाचें काय बरें विशेष होते ? मध्ययुगांत असे काय विशेष
होतें की, ज्यामुळे कारागीर हातांतील अत्यंत मोलवान् कामापासून तों
साधी हुक्क्याची नळी बनविण्याच्या कामापर्यंत-सर्वांमध्ये सौंदर्य व कला
ओतीत असत ? या गोष्टीचा क्षणभर विचार करण्यासारखा आहे. पहिली
गोष्ट म्हणजे त्या काळांत सुंदर व थोर असा साधेपणा होता. ज्या खोलीत
माणूस काम करी, कला निर्मी, तेथेच त्याचे खाणेपिणे, उठणे बसणे; तेथेच
त्याचा जप, तेथेच त्याची झोप; तेथेच शेजघर व तेथेच देवघर. सारे तेथेच.
नाना प्रकारच्या काम्य व भोग्य वस्तूनी त्याचे घर भरलेले नसे. त्याची
इच्छा एकच असे व ती त्याच्या कामांत ओतलेली असे. तीच त्याची हौस,
तोच आनंद. त्याच्या खोलीतील जास्तीत जास्त शोभेच्या वस्तु म्हणजे एखादें
शेवषायी भगवानाचें चित्र व त्याच्याच हातचें कलाचे काही नमुने आपल्या
कामांत पूर्णता, आली पाहिजे ही जी त्याची इच्छा, त्या इच्छेला दुसरें
कोणतेहि खाद्य त्याच्या खोलीत नसे. ती इच्छाच स्वतःला खाई व पुष्ट होई.
सभोंवती अत्यंत साधेपणा असणे-वरती निळा चांदवा खाली भूमिमाय-दुसरें
कांही नको-या साधेपणाचा कलेवर किती व काय परिणाम होतो, हें आप-
णांस समजून येत नाही; परंतु त्याचा फार खोल परिणाम होत असतो. कांही
नसण्यांत जे सौंदर्य आहे तें पाहणारे फार थोडे. भारतवर्षातील हा साधे-
पणा आपणांस आजहि दुकानांतून दिसून येईल. वाणी आपल्या मित्रांना
आपल्या दुकानांतील मालांच्या राशीतच भेटतो-सभोंवतीं मीठ, मिरची, गूळ,
तेल पडलेलेच असतें. मध्ययुगांत भारतीयाला अभ्यासाची खोली, प्रयो-
गाची खोली, जेवणाची खोली, लोकांना भेटण्याची खोली-साऱ्या कर्माची
एकच जागा व एकच खोली असे.

दुसरी गोष्ट म्हणजे थोड्या गरजा, हें पाहिजें, तें पाहिजे अशी त्या
वेळच्या लोकांना भगभग नव्हती. यामुळें व त्या काळांत भरपूर खाण्या-
पिण्याला मिळत असल्यामुळें-मध्ययुगीन कारागिराला एका घटकेंत लक्षपति

व्हावें अशी श्रीमंत होण्याची असोशी व उताविळी नसे. आज नानाप्रकारच्या सुखसोयी व विलासवस्तु यांच्यासाठीं श्रीमंत व्हावें, पैसे मिळवावे असे वाटत असतें. आज गरजा व मोह वाढले आहेत व देश तर दरिद्री झाला आहे. त्या काळांत हल्लीचे नाना मोह नव्हते. त्यामुळें कामांत भरपूर वेळ देतां येत असे. जी वस्तु कारागीर तयार करी, ती त्याच्या जीवनाचें सुख असे; ती वस्तू त्याचें बक्षीस, तोच त्याचा आनंद. आपणांस ह्या वस्तूपासून आनंद होत आहे, तसाच तो इतरांसहि होईल, अशीमुद्धां भावना त्याच्या हृदयांत येत नसे. आपण चित्रांत अमुक रंग गर्द कां दिला, येथे जरा छाया कां दाखविली, येथें जरा बांक कां दिलें या गोष्टीची ती कारणें व त्यांचा आनंद-तो त्याचा त्याला ठावा तो आनंद याची सहृदयता-यांची दुसऱ्यास काय कल्पना येणार? तो आपल्याच वस्तूस पाही, तिचें चुंबन घेई, तिला हृदयाशीं धरी. ती वस्तु तो दुरून पाही, जवळून पाही. ती वस्तु म्हणजे त्याचा देव, त्याचें बाळ. ती वस्तु म्हणजे त्याचें ध्येय, त्याचा आनंद. होणाऱ्या आनंदाची कल्पना, अंधुक कल्पनाहि त्याला इतरांस देतां येत नसे. तो अंतरीं उचंबळे, हेलावे, डोले. स्वतःचा आनंद तो शब्दांत व्यक्त करूं शकत नसे. तो वर्णन करावा असेंहि त्याच्या मनांत स्वप्नीहि येत नसे. तो आनंद स्वसंवेद्य असे, म्हणूनच फार पवित्र असे.

वस्तू निर्माण करणाऱ्याला स्फूर्ति कोठून मिळाली, प्रेरणा कशांतून झाली, हें जर कळलें तर त्या वस्तूचें स्वरूप समजण्याला अधिक मदत होते. त्या वस्तूचें स्वरूप अधिक स्वच्छपणें ध्यानांत येतें त्या ज्ञानाचा मग दिवा हातांत घेऊन त्या वस्तूकडे आपण पाहतों. पैशाचा किंवा नांवलौकिकाचा हेतु जर कलावस्तूच्या निमितीच्या मुळाशी असेल, तर कलेंतील सारा अभिजात मोठेपणा नाहींसा होतो. कलेच्या मुखमंडलाभोंवतीं असणारें तेजोवलय नाहीसें होतें. खऱ्या कलावंताला कशाची अपेक्षा नसते. न धनाची, न मानाची. आपल्या मर्त्य हातांकडून अमर्त्य वस्तू निर्माण व्हावी, यांतच त्याचा सारा संतोष भरून राहिलेला असतो. दुष्काळ पडला तरी पुनः पुनः पेराणाऱ्या कष्टाळु व श्रद्धाळु शेतकऱ्याप्रमाणें, कितीहि मार्गांत निराशाजनक परिस्थिति आली तरी पुनः पुनः तो आपल्या कामाला मनःपूर्वक वाहून घेतो. आपलें कमळ उत्कृष्टपणें फुलविण्यासाठी तो आपली पराक्राष्टा करतो, सर्वसामर्थ्य त्या कामी खर्च करितो. कीर्ति मिळेल कीं नाहीं, गौरव होईल

की नाही, धनलाभ होईल की नाही, त्याची चिंता त्याला कशाला ? तो त्याचा—खऱ्या कलावताचा प्रश्नच नव्हे.

स्वतःच्या अतःकरणातील भावनांना प्रकट करण्यासाठी खरा कला-पूजक कलासर्जन करीत असतो. त्या सर्जनाच्या द्वारां तो स्वतःच्या अंतराला बाहेर पहात असतो. आपल्या भावनांचें आंतररूप बाहेर पाहण्याची त्याला इच्छा असते. स्वतःला मूर्त झालेले पाहण्याचा जो आनंद त्या आनंदासाठी तो तें काम करतो, ज्या ज्या व्यक्तीवर तो प्रेम करतो त्या सर्वांना त्याची ती कलावस्तु आवडते. अशा साध्या सरळ व भावनोत्कट जीवांच्या आनंदा-मधूनच, त्यांच्या निरागस, अकपट व सहजसुन्दर निर्दोष सुखामधूनच जगां-तील अत्यंत भव्य व दिव्य, लावण्यपूर्व व हृदयंगम अशा वस्तु निर्माण झाल्या आहेत. लहान मूल खेळण्यांशीं खेळतांना ज्याप्रमाणें रंगून जातें, त्याप्रमाणें हे साधे सरळ जीव वस्तु-निर्मितीत रंगून जात. काम हाच त्यांचा आनंद व खेळ. मोठमोठी गोपुरें, मदीरें, मोठमोठी भव्य लेणी, सुन्दर चित्रे व रमणीय मूर्ति, मोठमोठी शहरें व मोठमोठीं राज्यें—या वस्तु निर्माण करणाऱ्यांना त्या निर्माण करण्यांत अपूर्व आनंद वाटत असतो. सूर्यप्रकाशांत पांखरें उडतात व गाऊ लागतात; तितक्याच सहजतेनें हे लोक त्या त्या प्रिय वस्तु-आपल्या मनच्या वस्तु-घडवीत असत.

प्राचीन संस्कृतीनें ज्या गोष्टी मानवी आवाक्यांत आणिल्या होत्या, त्या अर्वाचीन संस्कृतीनें उधळून टाकिल्या आहेत. विशेष गोष्ट म्हणजे आजचें जीवन साधें राहिलें नसून गुतागुतीचें व कृत्रिम झालें आहे. ह्या नव संस्कृतीनें आपल्या गरजा कारण नसताना बेसुमार वाढविल्या आहेत व नानाप्रकारचे मोह मार्गांत उभे केले आहेत हे मोह पूर्वींच्या आपल्या एका बाजूला असलेल्या खेड्यांत, त्या खेड्यांतील शोषडीत आपणांस माहीतही नव्हते. आज निरुपयोगी अशा शेंकडों वस्तु उगीचच्या उगीच अडगळीसारख्या घरांत भरून ठेवण्याची वेडगळ संवय आपणांस लागत आहे; आणि ही संवय जडल्यानें शांतपणें अविश्रांत श्रम करण्याचा, आपल्याच कामांत रंगून जाण्याचा जो आपला बहुमोल गुण तो आपण गमावून बसलों आहोंत. दगड पदरीं घेऊन चिंतामणि फेंकून दिला आहे. आपल्या घरांत वेड्यावांकड्या तसबिरी, कोठली तरी व कसली तरी चित्रें, मोडक्या खुर्च्या व फुटकी टेबलें, बांके व स्टुलें, कप व बशा भरल्या आहेत व त्या

वस्तु साफसूफ करण्यांतहि भाराभर श्रम खर्च होतो व वेळ वायां जातो. ह्या वस्तू घरांत आणून आपण नवीन ऐट दाखवू लागलों आहोंत, श्रीमंती मिरवू पहात आहोत. परंतु आपला तो पूर्वीचा सुंदर व मनोहर असा थोर साधेपणा, ती चित्ताची प्रसन्नता, शांति व एकाग्रता, ती हृदयाची तन्मयता या गोष्टी गमावून बसलो आहोत.

तो थोर साधेपणा-त्या साधेपणाची पूजा करावयास फिरून चला. साधेपणांत असलेले ते थोर फायदे, चला ते परत मिळवूं. घरांत अडगळ नसणे; खटाळभर वस्तू नसणे, तें स्वच्छ व सुन्दर रिकामें असणें-म्हणजेच सौंदर्य. कांही नसण्याचें जे सौंदर्य आहे तें पुन्हां आणू या विचाराची गंभीरता-तिचा रंग पुन्हा पुन्हा पैदा करूं या. साध्या जमिनीवर टाकलेला एक चटई, पसरलेली घोगडी-परंतु तिच्यावर बसणाऱ्याच्या मनात परमोच्च विचार व रमणीय कल्पना ! साधी राहाणी व उच्च विचारसरणी. जवळ मंद प्रकाश देणारी समई, परंतु हृदयांत अनंत विचारांचे दिव्य दीप ! तो बाह्य साधेपणा व हृदयाची ती श्रीमंती-चला आपलीशी करू. जीवनाच्या साधनांची चिंता नका करू; जीवनालाच फुलवू या, रंगवू या, त्यांतच मन ओतूं या. नौकरी कशी मिळेल, पोटाची टीचभर खळगी कशी भरेल याचीच विवचना ज्या काळात सारे लोक करीत असतात, अशा उदरभर व पोटभर काळांत थोर शकराचार्य, भगवान् बुद्ध हे जन्मास येत नसतात. ताडामाडांच्या झाडांखालीं झापांनी शिवलेली झोपडी ती पुरेशी आहे. तेवढी श्रीमंती पुष्कळ झाली या देहाला. मनाला व बुद्धीला मात्र सर्व त्रिभुवनांतील सौंदर्य व विचार आणण्यासाठी पाठवा. बुद्धीनें व आध्यात्मिक सामर्थ्यानें, ज्ञानाने व चारित्र्यानें सजलेले सिंहाचे छावे प्रसविण्याचें ज्या दिवशी भारतीय माता बद करितील, असे सिंहकिशोर वाढविण्याचें सोडून देतील, त्या दिवशी भारताचे नष्टचर्य ओढवलेच समजा; भाग्यभास्कर कायमचा मावळला असे निःसंदेह समजा.

सन्याशाला स्वतःचें जीवन जितकें पावन व पवित्र वाटतें, तितकें कलावानाला स्वतःचें कर्म व स्वतःचें जीवन वाटू दे. आपल्या हातांतील कामास प्रत्येकानें पवित्र मानावें, त्या कर्मास नटवावें, सजवावें. सारी दृष्टि त्याकर्मावरच खिळूं दे. डोळा इकडे तिकडे भटकतां कामा नये, नजर दुसऱ्या गोष्टीकडे झुकतां कामा नये. कोणत्याहि फळावर दृष्टि नको. आपण साधेपणानें राहूं, बाह्य मदतीवर न विसंबता स्वतावर विसंबूं. जसजसा काळ जाईल, तस-

तसा हृदयांतील गोपाळकृष्णाच्या मुरलीचा आवाज ऐकू येऊं लागेल व त्या आवाजाने कर्म कसें करावें, रंग कोणते द्यावे, शब्द कोणता वापरावा, छिनी कोठें व कशी मारावी—सारे समजू लागेल. ध्रुवाच्या गालाला नारायणाने स्पर्श केला व तो वेद बोलू लागला. परंतु तोंपर्यंत तो तपस्याच करत होता. आपण आपले काम करित राहू या. अपार श्रमांना व हृदय ओतून केलेलें जे आपले कर्म, त्याला परमेश्वर अमृतहस्ताने स्पर्श करील व तें कर्म सौंदर्याने भरून जाईल. आपल्या कर्मावर प्रसन्न होऊन त्याला परमेश्वर जेव्हा आशीर्वाद देतो, तेव्हा त्या कर्मात सौंदर्य नुसतें नाचून राहतें. सौंदर्य म्हणजे ईश्वरी कृपा, ईश्वराचा प्रसाद. त्या प्रसादाला स्वतःला विसरून केलेल्या श्रमानें पात्र होऊं या. आपापल्या झोपडीत साधेपणांत निरहंकारपणानें 'झगडूं या. प्रत्येक प्रयत्न, प्रत्येक मारलेला धाव, फिरविलेले कलम, घेतलेली तान म्हणजे मुक्तीचेंच स्वरूप होऊं दे. मोक्षद्वारच होऊं दे. फिरविलेलें चाक, हाकलेली मोट—साक्षात्काराचें साधन हाऊं दे. प्रत्येक धाव म्हणजे मुक्ति आहे. कारण तो मारतांना आपण स्वतःला विसरून गेलो होतो. अशाप्रकारें मुक्तीवर मुक्ति जेव्हां आपण रचीत जाऊं, प्रत्येक प्रयत्न ध्येय दाखवील अशा वृत्तीनें केलेल्या अनंत प्रयत्नांचा जेव्हां पर्वत आपण रचूं, तेव्हां मग ते परब्रह्म, तें परमतत्त्व—ते आपणास मिळेल की नाही, तें प्रभूचें प्रभूलाच माहीत.

अपरपार दया आपल्या जीवनांत आणण्यासाठी बुद्धदेवांनीं एक—दोन नाही तर पाचशेवेळां जन्म घेतले. पांचशे वेळां जन्ममरणाच्या खस्ता त्यांनी खाल्ल्या; मग परिपूर्ण अशी, अव्यंग अशी एखादी वस्तु निर्माण करण्यासाठी, निस्सीम भावनेनें श्रमाची एकाद दुसरी घटका देण्यासहि आपण कां कुरकुर करावी ? ज्या भवतीमुळे, ज्या पूजेच्या फुलामुळें आपली जीवनें विश्वभराच्या पदकमळांवर वाहण्याच्या लायकीची होतील, ती निर्दोष अव्यभिचारी भवित, तिचें मोजमाप करू इच्छितां काय ? त्या भक्तीसाठीं इतक्या घटका दिल्या, इतके दिवस दिले असे व्यापारी जमाखर्च मांडीत बसणार होय ? ज्या भवतीनें अनंत परमात्मा मापावयाचा असतो, त्या भवतीला माप नसतें ती अमोघ व अनंत असली पाहिजे. अनंत भक्तीनेंच अनंत तुळिला जाईल. या सृष्टींत अपार विविधता आहे जिकडे जाल तिकडे अनंताचें दर्शन घडेल.

तर मग काय ठरलें ? असें ठरलें कीं, वाटेंत न थकतां व न दमतां

आपण अलोठ घेयानें पुढें घुसूं या, पुढे दौडूं या. हातांत कोणतेंहि काम घेतलेलें असो; साधनाचींच साध्ये करूं या; कर्म हाच मोक्ष करूं या. “ विठ्ठल टाळ विठ्ठल दिंडी - ” भजनाचें कर्म म्हणजेच मोक्ष; भजनकर्माची साधनें तीहि ईश्वराचींच रूपें. आपल्या कर्माचीं साधनें म्हणजे विठ्ठल व त्या साधनांनी होणारें कर्म तें विठ्ठलच. ध्येयासाठीं म्हणून ध्येयाकडे चला कानांवर हांक पडेपर्यंत विसावा नको; थांबणें नको परंतु ज्याच्या आवाजाची हयगय करून कधीं चालत नाहीं, त्याचा आवाज कानावर येतांच, मृत्युदेवाची हांक कानीं पडतांच, आपण आपले खेळ व खेळणीं अनासक्तपणें येथेंच सोडून आईच्या-त्या मोठ्या आईच्या कुशीत विश्रान्ति घ्यावयास, तिच्याकडून कुरवाळून व थोपटून घ्यावयास, शांतपणे निजावयास निघून जाऊं या.

जीवनाला वळण देणें

: ९ :

दारिद्र्य माणसाला घणाप्रमाणें ठोकून ठोकून आकार देत असतें. आपत्तीमुळें मनुष्याचें चारित्र्य तयार होत असतें. दुःख, कष्ट, आपत्ति ह्यातून तावून सुलाखून गेलेला मनुष्य समाजांत योग्य तें स्थान घेतल्या-शिवाय राहणार नाही. श्रीमंत मनुष्याला कधीं कोठे अडचणच नसते; त्याला विरोध माहीत नसतो. त्याला साऱ्या सवलती असतात, सारे हक्क असतात; परंतु म्हणूनच तो नादान निघण्याचा संभव असतो. तो लहरी होतो. तो हजारोंची मनें दुखवोल व स्वतःचा नाश करून घेईल. मोलवान् वस्तु प्राप्त करून घेण्याची खरी शक्ति श्रीमंतीपेक्षां दारिद्र्यांत राहूनच मिळवितां येते. दारिद्र्यांत असतांना मिळालेलें ज्ञान व आलेलें अनुभव ही फार मोठी संपत्ति आहे व तिच्या जोरावर आपण पुढें वाटेल तें मिळवू शकूं.

सेवा, दारिद्र्य असहायता-ह्या धीरवान् लोकांच्या शाळा आहेत. ह्या शाळांत मोठे लोक तयार होतात. जो लहानपणीं गरीबींत वाढतो, त्याला प्रत्येक गोष्टींत जपावें लागतें. जपून बोलणें, जपून चालणें. प्रत्येक शब्दाचा व कृतीचा विपर्यास केला जाऊं नये म्हणून तो जपत असतो. तो कुणाचा अपमान करणार नाही, कुणाला हिंडीस फिडीस करणार नाही. तो उघळपट्टी

करणार नाहीं, आळशी राहणार नाहीं. तो सर्वांशीं सहकार्य करील. लहान-पणी असे अनुभव घेण्याची ज्याला संधि मिळाली, त्यालाच मोठेपणीं समाजांत कसें वागावें, समाजाची मनोरचना कशी असते हें पाहण्याची पात्रता असते. तो दुसऱ्यांचा मान राखील, कोणाचें मन मुद्दाम दुखविणार नाही. ज्याचा स्वाभिमान दुसऱ्याच्या स्वाभिमानाला धक्का लावीत नाहीं, तोच समाजाचें चित्र अजमावू शकेल. राजा व रयत हे बाह्यतः परस्परांशीं निराळ्या रीतीनें वागतांना दिसतील. उदाहरणार्थ, राजा सिंहासनावरच असेल व प्रजा मुजरांच करील. परंतु राजा व प्रजा दोघांच्या स्वाभिमानाला कशानेहि बट्टा लागतां कामा नये. आपण जी सेवा करूं ती अशा रीतीनें करावी की, एक दिवस आपणाला अधिकार प्राप्त होईल आज आज्ञा इतक्या कसोशीनें पाळू या की, एक दिवस आपण आज्ञा करणारे होऊ. आजचे उत्कृष्ट सैनिकच उद्यांचे सेनानी होतील. थोरांना अशी सेवा करून दाखविण्याची तळमळ असते. त्याचप्रमाणें जो सेनानी सैनिकाचा पदोदी अपमान करील, त्याचा स्वाभिमान दुखवील, त्या सेनानीचे हेतु कधी तडीस जाणार नाहीत; त्याचें कार्य विफल होईल.

धनी व सेवक, राजा व प्रजा, सेनानी व सैनिक— यांना परस्पर जोडणारें काय असते? परस्परांच्या सबधांतील निर्दोष वगणूक, उभयतांच्या बोलण्याचालण्यांत, प्रत्येक शब्दांत व प्रत्येक कृतीत—दोघामध्ये सहकार्य आहे ही गोष्ट दिसून आली पाहिजे. अन्योन्य होणाऱ्या सर्व व्यवहारांत परस्परांचें दिसून येणारें हे जे अकट व सशयांतीत वर्तन, मोकळेपणाचें वर्तन—तें जोडीत असतें एकमेकांच्या मनांत परस्पराबद्दल असणारो जी अचल श्रद्धा ती एकमेकांस जोडीत असते ज्या क्षणी परस्परांच्या वर्तनांत श्रद्धा दिसणार नाही, त्या क्षणीं संबध तुटून जातात. जगांतील सारे व्यवहार श्रद्धेवर व पतीवर चाललेले आहेत. परस्पर विश्वासावर सारें विश्व चाललें आहे. लष्करांत शिकलेला सैनिक सेनापतीला सलाम करतो. सेनापतीला योग्य तो भाव द्यावयास तो कधी चुकणार नाही. सेनापतीहि त्या सलामाचा स्मितानें व सभ्यतेनें स्वीकार करील व उलट सलाम करील. सेनापति त्या सलामीचा दुरुपयोग करणार नाहीं. आपणहि या लष्करांतीलच एक अंश आहोंत व त्यामुळें हें आपलें स्थान आहे हें ओळखून, हें सदैव हृदयांत धरून तो वागेल. ज्यावेळेस हुकूम तोडणाऱ्याला देहान्त शिक्षा एकदम फर्मावयाची असते, त्यावेळेसहि चिर

अभ्यासिलेली मनाची स्थिरता तो सोडणार नाही. सेनापति या नात्याने त्याला ती गोष्ट करावी लागत असते. शिस्तीच्या अमूर्त ध्येयासाठी, लष्कराच्या आदर्शासाठी त्याला ती कठोर गोष्ट करावी लागत असते. ती शिक्षा देण्यांत त्याचा व्यक्तिविषयक स्वार्थ, किंवा सूड-कांहीच नसतो. यामुळेच त्याच्या हुकुमाची ताबडतोब अमलबजावणी होते— यामुळेच त्याच्या हुकुमाला अधिकार प्राप्त होतो व दुसरे त्याप्रमाणे करावयास तात्काळ पुढे येतात.

अशा प्रकारची सत्ता चालविण्यास संयमाची अत्यंत आवश्यकता असते. अत्यंत गुतागुतीचे हे अनुभव असतात. अनेक प्रकारच्या गुतागुतींतून मार्ग काढावयाचा असतो. नाना भावना, नाना विचार, नाना विकार, नाना प्रश्न हृदयांत येताना घालतात व त्यांतून मार्ग निर्माण करावयाचा असतो. मनाच्या मृदु व हलवार भावना, त्याचप्रमाणे न्यायाच्या प्रखर भावना—दोन्हीही उभ्या असतात. कायद्याची अमलबजावणी करणाऱ्या मेदूत अनेक गोष्टींचे सतत स्मरण, अनेक गोष्टींचे ध्यान राहिले पाहिजे; बारीक सारीक शेकडों गोष्टी, त्यांचे सबंध व परिणाम इकडे लक्ष ठेवावे लागेल अशा माणसाचीच सत्ता दृढ होईल व चिरकाल टिकेल. ज्याला स्वतःचे मन ताब्यांत ठेवतां येते, जो स्वतःचा स्वामी आहे, स्वतःच्या लहरीचा वासनाविकारांचा जो गुलाम नाही, तोच पुरुष सत्ता गाजवू शकेल, हुकूम करू शकेल; तोच अधिकार चालवू शकेल, गडबडगुडा व गोघळ बद करू शकेल, व्यवस्था निर्माण करू शकेल. ज्याला स्वतःचा स्वभाव ताब्यांत ठेवतां येत नाही, स्वतःच्या भावनांवर ज्याला नियंत्रण ठेवतां येत नाही, त्याला— लहान मूल असो, चाकर असो, अनुयायी असो— कोणी मानणार नाही सारे त्याचा तिरस्कार करतील. त्याच्या शब्दाला किंमत राहणार नाही. कारण त्याला स्वतःलाच स्वतःच्या शब्दाची किंमत नसते दुसऱ्यांना शिस्त व संयम शिकविण्यापूर्वी आपण आपल्या मनाला ताब्यांत घेण्याचा प्रयत्न करावयास हवा. सत्ता व आज्ञापालन ह्या दोन्ही एकाच नोंण्याच्या दोन बाजू आहेत. जो दुसऱ्याला अमुक कर असें सांगतो, त्याप्रमाणे तो आधी तसा वागत असला पाहिजे. तरच त्याच्या सांगण्याला अधिकार येतो, तरच त्याच्या आज्ञेत सामर्थ्य असते. आधी स्वतः स्वतःची आज्ञा पाळा व मग दुसऱ्यास हुकुम करा. मीच माझा सेनापतिहि आहे व सैनिकहि आहे. मीच माझा गुरुहि आहे व शिष्यहि आहे. मलाच आधी माझा शिष्य

होऊ दे- मग इतर शिष्य मला मिळतील. आपलें शिक्षण ज्या मानानें उत्कृष्ट झालेलें, त्या मानानें आज्ञापालनाची शक्ति आपणांत जास्त. जो आज सत्ता गाजवित आहे, तो काल हुकुमाप्रमाणें वागत होता. आपण उत्कृष्ट रीतीनें आज्ञा पालन करण्यास, शिस्त पाळण्यास शिकू या कीं, उद्यां आपणांस आज्ञा करणारे होना येईल. बलवान् मनुष्याचें बळ अशाच निरनिराळ्या साधनांनी निर्माण झालेलें असतें. संयमांतून व साधनेंतून सामर्थ्य प्राप्त होत असतें व्रतपालनाने विजयशक्ति येत असते.

मनुष्य महाविद्यालयांत जातो. कां जातो? शिक्षक होण्यासाठी? नाही; तर कसे शिकावें हे शिकण्यासाठी. आपण जे जे ऐकतो व जे जे पाहतो, त्यापामून योग्य तो बोध ज्याची बुद्धि व हृदय घेऊ शकतात, तोच खरोखर चांगल्या रीतीनें शिकून तयार झाला. या जगांत शिकून मनानें व बुद्धीनें कसे मोठे व्हावें हे ज्याला समजले, ज्याची इंद्रिये सदैव दक्ष असतात, ज्याचा मेदू तरतरीत असतो, आजूबाजूस होणाऱ्या शेकडो-हजारां गोष्टींच्या बाबतीत जो आंधळ्याप्रमाणें व बहिःप्रामाणें वागत नाही, तोच खरोखर शिकला. एकाद्या रोपांत कसे बदल होतात, हे अशिक्षिताला कांही कळणार नाही. तें रोपटें अशिक्षिताला आपली कथा-जीवनकथा सांगू शकणार नाही, सांगू लागले तरी त्याला समजणार नाही. अशिक्षित कधी खोल बघणार नाही. नाना प्रकारच्या चाली व रूढी कां पडल्या हें तो शोधणार नाही. त्याचप्रमाणे ज्याला पुष्कळ पठित ज्ञान आहे, जो केवळ पुष्कळ चोपड्या व पुस्तके वाचतो-तोहि खरोखर शिकला असें नाही. तो पढत-मूर्ख असण्याचा संभव असतो. इंद्रियें जी अनुभव संपत्ति क्षणोळणी आणीत असतात, इंद्रिये जी मालमसाल्याची पोती भराभरा भरून आणून ओतीत असतात, त्यांचौ उत्कृष्ट निवड करणारा, त्या सर्वांमधून उत्कृष्ट सोयी तयार करणारा, त्या सर्वांचा नीट परिपाक करणारा- तोच खरा शिकला. एक मानसिक क्रिया इतर शेकडों माननिक क्रियासाठीं आपणांस समर्थ करीत असते. केलेला एक विचार दुसरे दहा विचार करण्याची ताकद देत असतो. एकाग्रता साधण्यासाठी केलेला प्रयत्न मनावर सत्ता चालविण्याची शक्ति देत असतो. आणि जो स्वतःच्या मनाचा मालक झाला, तो जगाचा मालक होतो; तो जगाला हुकूम देण्याची शक्ति मिळवितो.

जो मनुष्य आजन्म विद्यार्थी होण्यासाठी शिकतो, शिकण्याची कला

शिकण्यासाठी शिकतो, आणि जो दुसऱ्यापेक्षा आपण वरचढ व्हावें, आपणांस भरपूर पगार मिळावा, आपणांस विद्वान् म्हणून मान मिळावा, म्हणून शिकतो त्या दोघाच्यामध्ये केवढे नैतिक अंतर, केवढी नैतिक तफावत दिसून येईल. एक सरस्वतीचा भक्त तर एक भाडोत्री हमाल. म्हणून तर आपल्या शास्त्रांत पदोपदी सांगितले आहे की, ज्ञानामाठी म्हणून ज्ञान मिळावा, प्रेमासाठी म्हणून प्रेम करा. फलरहित निःस्वार्थ सेवा ही फार थोर वस्तु आहे व हिंदुधर्म तीच तुमच्याजवळ मागत आहे. खऱ्या मिट्टीला दोन गोष्टीची जरूरी असते. निर्मळ व निःस्वार्थ हेतु व त्या हेतूच्या परिपूर्णतेसाठी स्वात्मारपण करण्याची तयारी. ह्या दोन गोष्टी जवळ असतील तर बाकी सारे आपोआप येईल. आणि म्हणूनच तरवार गाजविणाऱ्या विजयी वीराच्या पोटी जन्मास येण्यापेक्षा संतांच्या पोटी जन्मलेले अधिक बरें. वीरभूमीत जन्मण्यापेक्षा सतभूमीत जन्मणे अधिक श्रेयस्कर होय. कारण वीर जे मिळवितो ते उपभोगून टाकतो त्याने जे मिळविले ते त्यानेच भोगून गमविले. परंतु सत जे सामर्थ्य मिळवितात ते भावि पिढीला ते ठेवून जातात-आपल्या पाठीमागून घेणाऱ्यासाठी जपून ठेवतात. कारण फळासाठी त्यांचे श्रमच नव्हते-ते फळ त्यांनी दुसऱ्यासाठी ठेवून दिले आहे.

प्रगति

-१०-

“प्रेम हें साधन, संघटना हा पाया व प्रगति हें ध्येय” या तीन शब्दांत ऑगस्टस कॉम्टी या अर्वाचीन थोर ऋषीने मानवजातीच्या आकांक्षा सकलित स्वरूपांत मांडल्या आहेत. कॉम्टी ह्याची वृद्धि एकाच गोलाधात खेळत होती. प्रगति ह्या शब्द मनांत संशय न येता त्याने ठेवून दिला. परंतु प्रगति हें ध्येय असू शकेल की काय ह्याबद्दल पूर्वेकडचे विचारवंत शंका घेतील. कॉम्टीला प्रगति हें ध्येय निरपवाद सत्य वाटले. पूर्वेकडे ह्या बाबतीत कोणाला संशय वाटेल ही गोष्ट त्याच्या मनांतहि आली नाही. आधिभौतिक संस्कृतीचा हा पुण्यात्मक मोह आहे. ज्या काळांत सुखविलास, वासनातृप्ति, हेंच ध्येय होऊ पहात आहे, हेंच ध्येय समजून मानव-

विचारवंत मानव-वागत आहे, अशा वेळेस सेवा, दुसऱ्याचें दुःख दूर करणें हें ध्येय म्हणून मांडणें योग्य आहे. मानव जातीची सेवा हें जीवनाचें ध्येय असणे भव्य व सुंदर वाटतें खरें-परंतु--

पौर्वात्य देशांची निष्ठुर व कठोर अशी विवेचक बुद्धि पुढें येऊन विचारिते “ काय हो, सेवा हे जर ध्येय ठरलें तर मानव जातीला सदैव सेवेची अपेक्षा राहणार हे उघड आहे. म्हणजेच मानव जात सदैव दुबळी राहणार असें नाही का होत ? मानव जातीचा दुबळेपणा का आपणांस चिरजीव करावयाचा आहे ? आईवापांना सेवेचा आनंद मिळावा म्हणून मुलानें सदैव पंगू राहावें काय ? मुलाला सेवेची जरूर राहणार नाही, तो आपल्या पायावर उभा आहे, ह्यांत खरा आनंद नाही का ? मला सेवेचा सदैव आनंद हवा असेल तर जगांत सदैव दुःख व दैन्यहि पण असली पाहिजेत. सेवा हे अंतिम ध्येय असू शकणार नाही. आत्म्याची अनंत रूपानें प्रकट होण्याची अनंत शक्ति-ह्याना सस्कृति कितीहि वाढली तरी ती तृप्त करूं शकेल कां ? मानव जातीची सेवा हें साधन आहे व साध्याची प्राप्ति प्रत्येकाच्या अनुभवावर अवलंबून राहिल. सर्व ठिकाणी परमेश्वर पाहणे हे साध्य आहे. सेवेनें हे साध्य प्राप्त होईल हे खरें. सामाजिक सुधारणा, प्रगति ह्या गोष्टी चांगल्या आहेत-परंतु हीं अंतिम साध्ये नव्हेत. ह्याचा अर्थ सेवेला महत्त्व नाही असा नव्हे. आजच्या आपल्या जीवनाला सेवा हें ध्येय योग्यच आहे व तेच एक ध्येय सद्यः परिस्थितीत सर्वांनीं मानिले पाहिजे.

ज्यांना ह्या जगाच्या पलीकडील तत्त्वाचें अंधुकहि दर्शन झालें नाही, त्यांना समाजाची, मानव जातीची सुधारणा हेंच ध्येय शोभतें परंतु हें जग म्हणजे आत्म्याची पाठशाळा आहे ह्या शाळेच्या बाहेर अनंत जीवन आहे ही गोष्ट खरी. परंतु शाळेच्या बाहेरील जीवनांत त्यालाच उत्कृष्ट जगतां येईल, जो शाळेत असतांना शाळेच्या जीवनांत उत्कृष्ट काम करीत असतो, शाळेच्या सर्व जीवनांत-खेळांत, डावांत, अभ्यासांत, वादविवादांत, वन-भोजनांत-सर्व गमतीच्या गोष्टीत, त्याप्रमाणेंच गंभीर गोष्टीत जो तनमनधन ओतीत असे, आत्मा रंगवीत असे, तोच शाळेच्या बाहेर गेल्यावर तेथेहि उत्कृष्टपणेंच वागेल व आदर्शभूत होईल. जो इहलोकीं चांगला वागेल त्यालाच परलोकाची मजा. जो ह्या मर्यादित जगांत नोट खेळला, तोच अनंत

जीवनांतील खेळांत खेळाडू म्हणून शोभेल. जग ही परलोकाची शाळा आहे, गृहस्थाश्रम ही संन्यासाची शाळा आहे. जो गृहस्थ स्वैर व स्वच्छंद वागतो, तो खरा संन्यासी कसा होणार ? उत्कृष्ट गृहस्थाश्रम ज्याने केला तोच उद्यां उत्कृष्ट संन्यासी होऊ शकेल

शिवाय ह्या जगांत कायमची कोणाची प्रगति झाली असें इतिहास सांगत नाही. भरती ओहोटी हा या जगाचा कायदा आहे. रिते भरतात व व भरलेले रिकामे होतात चढलेले पडतात व पडलेले चढतात. असें हें जग आहे. आज पाश्चिमात्य राष्ट्रांत एकीकडे सपत्तीत लोळणारे कुबेर आहेत तर दुसरीकडे दारिद्र्यानें पीडिलेले, रोगांनीं पळाडलेले, ज्ञानहीन व अज्ञान असे मजुरहि पडलेले आहेत. युरोपचा उदय झाला आहे; परंतु आशियाचा अस्त झाला आहे. एकाचा अस्त तो दुसऱ्याचा उदय. एका बाजूला सुख दिसतें; त्याच्या दुसऱ्या बाजूला तितकेंच दुःख दिसतें. कोणाचा तरी नफा व दुसऱ्या कोणाचा तरी तोटा. आणि ह्यासाठीच प्लासी-सारख्या मग लढाया होतात. चिरंतन प्रगति ह्या जगांत नाही. प्रगतीचा लंबक सारखा पुढे मागे होत आहे. युरोपचा उदय सारखा टिकणार नाही, आशिया कायमचा पडून राहणार नाही. एक अंधारांत असेल तेव्हांच दुसरा प्रकाशांतला शोभणार. विरोधानेंच सारें खुलून दिसतें ! पडणाऱ्यांनी फिरून चढले पाहिजे, पतनांतून अभ्युदयाकडे गेले पाहिजे. कारण नाही तर दुसऱ्या पडणाऱ्यांना चढावयास स्फूर्ति कोठून मिळणार, शक्ति कोठून मिळणार ? एकमेकांनीं एकमेकांस स्फूर्ति देत राहावयाचें व हा आरोहावरो-हाचा खेळ खेळत राहावयाचें.

मानवजात येथून तेथून सारी एक आहे; परस्परावलंबी आहे. रोमन लोकांची विधायक व व्यावहारिक कामगिरी हिंदूंना महत्त्वाची आहे व हिंदूंच्या उपनिषदांतील खोल व गंभीर दृष्टि पाश्चिमात्यांना तितकीच आवश्यक आहे. दिक्कालांच्या मर्यादेत प्रगति हें सत्य आहे; प्रगति हें ध्येय आहे; व या सत्यासाठी, या ध्येयासाठी, आपण जगणें व झिजणें हें बंधन कारक आहे, कर्तव्यच आहे.

मृत्यूवर विजय

-११-

कोणी कोणी परमेश्वरानें मदत करावी, आपलें दुःख व दैत्य त्यानें हरण करावे म्हणून पूजा करितात. त्या सर्व सामर्थ्यवान प्रभूची आपणांस घोर मिळावा म्हणून प्रार्थना करितात. आणि अशा आर्तभक्तांना धैर्य प्राप्त होतें यांत शंकाच नाही. कारण शत्रू कोणीहि असो, परमेश्वर आपल्या बाजूस आहे, अशी अशा आर्तभक्ताची साहजिकच भावना असते; परंतु या अशा आर्तभक्तीत दोष येतोच. आर्तभक्तीत देवाला आपण मागितो, त्याला आपले काम करावयास लावितो. आपली जीं पै किमतीची क्षुद्र सुखे ती प्राप्त करून घेण्यासाठी देवाला आपण एक साधन बनवितो. देवाहून आपण आपल्या कामनानाच श्रेष्ठ केले !

कांही लोक दैववादी असतात. परंतु यांतहि धोका आहे, दोष आहे. कारण त्यामुळें दैवच सर्व काही करीत आहे, कर्तुंमकर्तुंमन्यथाकर्तुं अशा दैवाच्या हातांतील आपण केवळ वाहुली आहोंत असें आपण मानू लागलों. परंतु वस्तुस्थिति याच्या उलट असते. कार्य करणारे क्रियावान् आपण असतो व दैव हें निष्क्रिय व पगु असतें. आपणच दैवाचे नियते असतो, दैव घडवीत असतो. दैववादी अरब शिपाई घोड्यावर स्वार होतो. भाला सरसावतो व 'किस्मत्' अशी गर्जना करून शत्रूवर तुटून पडतो आणि क्षणभर तो अजिंक्य भासतो. परंतु शत्रूचा जोराचा हल्ला येऊन त्याला माघार घ्यावी लागतांच तो कपाळाला हात लावून बसतो व 'किस्मत्' दुसरे काय असें म्हणतो. तो अरब शिपाई लढाईस तेथे पुन्हा उभा राहू शकत नाही.

या दोन प्रकारांपेक्षां तिसराहि एक प्रकार आहे. तो म्हणजे ईश्वराला आई म्हणून पूजून त्यापामून मिळणाऱ्या धैर्याचा. ही जी दिव्य मातृपूजा आहे, येथे मरणाला मिठी मारावयाची आहे. येथें दुःखाचा खाऊ आहे. अलोट धैर्य हाच आनंद आहे. आईचा हात मृदुच असेल असें नाही, तर तो कठोरहि असेल. तो अमृताप्रमाणें गोडच असेल असें नाही, तर विषासारखा कडुहि असेल. आई तारीलहि किंवा मारीलहि. परंतु आईनें मुलाला कितीहि झोडपलें, मारलें, पिटलें, तरी मूल तिच्याच पदराला धरणार, तिच्याच ओंच्यांत डोकें खुपसणार. आई जें जें देईल तें तें सारें गोडच आहे, वांगलें आहे, पूज्य आहे. दुःखांतहि आईची करुणाच आहे. आपत्ति हा तिनेच

पाठविलेला आशीर्वाद, तिचाच तो पवित्र दूत. त्याचें स्वागत केलें पाहिजे. आई मुलाचें वाटेल तें करील. त्याला रडवील किंवा हंसवील; चढवील किंवा पाडील. परंतु भक्त विचारतो, 'आई, तू नाहीस तरी कोठे? सर्वत्र तूच आहेस. नाना रूपांनी तूच येतेस. मारावयास आलेली राक्षसीण तूच, तारावयास आलेली देवता तूच. कोणत्याहि वेषांत तू ये तुला शोधून काढण्यास ही शिकतो आहे. तुझा लपंडाव मी चालूं देणार नाही ' "

“ जेथे जातो तेथें तू माझा सांगाती ”

विठ्ठल सुखा । विठ्ठल दुःखा

“ सर्वस्वी तुझाच स्पर्श मी अनुभवून राहिलों आहे. पंख लावून मी सातांसमुद्रापलीकडे गेलों तरी तेथेहि तूच मला दिसतेस. मी स्वर्गांत गेलों तरी तेथे तू व नरकांत पडलो तरी तेथे तू. ”

ही मातृपूजा म्हणजे वीराचा निर्भय वेदान्त आहे. माता म्हणजे सर्वस्व. माता हीच आदिशक्ति, मूळ कारण. माता म्हणजेच अनंत शक्ति, अनंत ज्ञान. अशा ह्या शक्तीशी एकरूप होणें म्हणजेच समाधि. स्वतःला पुसून टाकून, स्वतःचें व्यक्तित्व विसरून केवळ निरहंकारी होऊनच त्या दिव्य दृष्टीचा, त्या महान् अनुभवाचा लाभ होणें शक्य आहे. श्रुति सांगते, “ जेव्हां वासना मरते, सर्व सशय जेव्हां नष्ट होतात, सर्व वृत्ति जेव्हां विरून जातात, तेव्हांच मर्त्य अमर्त्य होतो, जीव शिव होतो ”

ज्याची शक्ति आपल्या शक्तीपेक्षां फारच मोठी असते, त्याचा आपण तिरकार करतो, बहुधा आपण त्याच्यावर प्रेम करीत नाही नायगारा धब-धब्याजवळील एका गुहेत एक बाई चुकून मागे राहिली. ती बाई परत आल्यावर सांगे, “ त्या धबधब्याची प्रचंड गर्जना ऐकून मला त्याचा तिरस्कार वाटे, तिटकारा येई. ” हा तिरस्कार म्हणजे तिच्या मनांतील भीतीचेंचें तें प्रत्यक्ष सक्रीय स्वरूप होय. भीतीचें तिरस्कारांत रूपांतर होतें. मोठा पुरुष जवळ असला म्हणजे आपली पूजा येथें कशी होईल अशी छोट्याला भीति वाटते. अशा भीतीतच अहंतेचा जन्म होतो. मध्यरात्रीचें आकाश आपणांस फार सुंदर वाटतें. कारण लाखो लहान लहान तारका तेथे लुकलुक करीत असतात. परंतु आपणांस जर आकाशांत जातां आलें व त्या लहान तारकांऐवजी कोट्यावधि प्रचंड जळते गोल आपल्या सभोवती जर दिसले, तर आपण त्यांचा मनांत तिरस्कार करूं. कारण त्या प्रचंड विराट्

समूहांत आपण म्हणजे कोणीच नाहीं असें आपणांस वाटेल. आपला अहंकार दुखविला जाईल. कळत वा न कळत, आपण पावलोपावलीं सभोंवतालच्या चराचर जगाची स्वतःशी तुलना करीत असतो. त्या तुलनेत आपण जर मोठे ठरलों तर आपणांस आनंद होतो, गुदगुदल्या होतात, तोंडावर हास्य खेळते. परंतु त्या तुलनेत जर आपण फारच कमी पडतो, हिणकस ठरतो असें दिसले, तर आपण चिडखोर, त्रासिक, व तिरस्कार करणारे—थोडक्यांत माणुसघाणे होतो. आपल्या साऱ्या भावनांचा उगम या तुलनेपासून होत असतो. ही तुलना आपले जीवन रंगवीत असते. आणि या तुलनेचा जन्म आपल्या अहंपूजेत असतो. जगांत साक्षी होऊन राहण्यांत जो दिव्य आनंद आहे, तो फारच थोड्या भाग्यवताना लाभत असतो व आईशी एकरूप होण्यांतील, आईशी चिरयुक्त होण्यांतील तो परमानंद चाखणारा तर जगात नाहीच कोणी म्हणाना.

परंतु ज्यांना हा दिव्य आनंद चाखावयाचा आहे, त्यांनी मरणाचे उपासक झालें पाहिजे. दुःखाचा भरलेला पेला पटकन् पिऊन रिकामा करून तो मातेपुढे करा व म्हणा “और लाव.” बलवताला माघार माहीत नसते. शूराला दुःखाचीं दरकार नसते 'निश्चयी व निर्मळ नरसिंहाला निराशा कधी शिवत नाही. पश्चात्ताप करण्याची कधी पाळी येत नाही. काव्यांतून ज्या निराशेची वर्णनें येतात, ती निराशा सामर्थ्यसंभव नसते, ती निराशा अहंकारोद्धव असते आपणांला ज्या क्षणी अहंकार घेरतो, ज्या क्षणी स्वतःची जाणीव होते, त्या क्षणीच आपण दुबळे आहोत असें आपणांस वाटू लागतें, आपण एकटे आहोंत असें वाटू लागतें. कारण आईपासून आपण त्या क्षणीं दूर झालेले असतो. स्वतःची स्मृति होतांच माता दुरावते व आपणांस आपला दुबळेपणा व अगतिकत्व यांची जाणीव होते. वीराला स्वतःची जाणीवच नसते, स्वतःची शुद्धच नसते. त्याचें देहभान हरपतें. कड्यावरून बेधडक उड्या घेत सागराकडे जाणें एवढेच नदीला माहीत असतें. स्वतःच्या शरीराच्या चिधड्या उडाल्या तरी तिला पर्वा नसते. पुढें कांटे आहेत का दरी आहे—कांहीहि ती पहात नाही. वीराचें तसेच असतें. मार्गांत भेटणारें भलें की बुरें, चांगले की वाईट—हें तो पहातच नाही. कांटे असोत वा फुलें असोत, तो आपल्याच नादांत असतो. सारें तुडवीत पुढें जातो. फुलांना कवटाळण्यासाठी धावत नाही, कांटे पाहून रडत बसत

नाहीं. माग्रींमधील सर्व द्वंद्वांना काटीत छाटीत तो पुढेंच जातो. आणखी पुढें हाच त्याचा मंत्र. पायांखालच्या तलवारी वर हवेंतच आहेत असें त्याला भासतें व त्यांच्यावरून तो नाचत जातो. पायांखालचे निखारे गुलाबच फुलले आहेत असें समजून पुढें जातो. तो आजूबाजूचें सारे विसरतो. तो दितहोत होतो, जीवन्मुक्त होतो.

श्रीरामकृष्णांवल्ल विवेकानंद म्हणत; “ त्यांना दुबळेपणा माहीत नव्हता. परंतु रामकृष्ण म्हणून कोणी व्यक्ति आहे, हेंहि ते विसरूनच गेले होते. ” मातृपूजा करणाराला हें असलें अलोट धैर्य, हा अतुल व अदम्य उत्साह प्राप्त होत असतो. ज्यानें अनंतांत बुडो मारिली, त्याला कोणाचें भय ? त्याला जगांत सारेच सज्जन व सारेच सोयरे. त्याला जगांत सारेंच मंगल व सारेंच गोड. “ मधुनक्तमुतोषसि । मधुमत्तार्थिवं रजः— ” सारें त्याला गोडच गोड.

उषा मला गोड निशाहि गोड.

अंधार त्याला जितका प्रिय, तितकाच प्रकाशहि प्रिय. आकाशांतील तारे त्याला जितके सुंदर, तितकीच पृथ्वीवरील धूळहि त्याला सुंदर ! अशाला कशाची भीति ? त्या मृत्यूलाहि तो मारून जातो. तो मृत्यूचा घोड करतो व त्याला आपल्या पोटांत ठेवून देतो.

यस्यच्छाया अमृतं यस्य मृत्युः

अशी त्याची स्थिति होते. जीवन व मरण दोघांना व्यापून तो उरतो. त्याला सुख व दुःख विभिन्न दिसतच नाहीत. मायेचा पडदा टरकावून तो फेंकून देतो व त्या पडद्यापलीकडील अनंताचें, सच्चिदानंदाच्या मूर्तीचें दर्शन घेतो. तो कवि जॉर्ज इलियट म्हणतो,

“ संत हे मग जगासाठीं जळतात व प्रकाश देतात. दुसऱ्यांच्या विकासासाठीं स्वतः जळत राहण्यांतच सूर्यप्रमाणें त्यांना धन्यता वाटते. पदार्थ जळणें व पेटणें म्हणजेच त्यांचें जीवन. विलासांत त्यांचा जीव गुदमरतो; कष्टांच्या आगडोंबांतच त्यांना शांत व शीतल जीवन लाभतें—तेथेंच त्यांना मोकळेपणानें श्वासोच्छ्वास करतां येतो.

संतो तपसा भूमिं धारयन्ति.

आपल्या तपानें व जळण्यानें ते पृथ्वीचें धारण करितात. हे शब्द सारे आहेत. काळी खरी शक्ति अशीच असते. त्या विश्वमातेचे पुत्र असेच असतात व असावयाचे.

भूत व भविष्य

: १२ :

कांहीं लोक भारताच्या भूतकाळाकडेच सदैव दृष्टि ठेवून प्रयत्न करीत असतात; तर कांहींची दृष्टि भविष्यकाळावरच खिळलेली असते. आपणांला दोन्ही दृष्टींची जरूरी आहे; परंतु त्यांतल्यात्यांत डावे उजवे पहा-वयाचें झालें, तर दुसरी दृष्टि ही अधिक महत्त्वाची आहे. भूतकाळाची जरूर आहे. कारण भूतांतूनच भविष्य निर्माण होतो. भूतकाळ हे भविष्य-काळाचें बीज आहे. पेरलेल्या दाण्यांतूनच उद्यांचा अकुर फुटणार. परंतु बीज जरी पेरले असलें तरी त्याला पुढे कोणतें वळण द्यावे, अकुरास कोणत्या दिशेने वाढवावे, या बीजाला कोणते खत घातले असतां अकुर तेजाचा येईल, भावी वृक्ष जोमदार होईल, हे पाहणेंही महत्त्वाचे आहे. खरे शिक्षण हें उपहासानें मिळत नसते; एकमेकाचे उणे पाहून, शिष्याशाप देऊन मिळत नसतें. ज्या गोष्टीची आपणांस तहान आहे, ज्या गोष्टीसाठीं आपली सारी धडपड आहे, त्या गोष्टी ज्याला अधिक नीट कळतात, अधिक पूर्णपणें त्या ज्याला माहीत आहेत, तोच आपला खरा शिक्षक होय व तोच आपणांस तयार करतो. आपण जो प्रयत्न करीत आहोत, तो बरोबर आहे का चुकत आहे, आणखी काय केल्याने तो प्रयत्न अधिक सुंदर व यशःशील होईल, हें शिक्षक दाखवून देत असतो. आपले खरें स्वरूप काय हें जो आपणांस समजावून सांगतो, व जीवनाची दिशा आपणांस दाखवून आशा देतो, तोच खरा शिक्षक.

राष्ट्राचें व्यवस्थेसारखेंच आहे. राष्ट्राची सदैव निंदा करून राष्ट्र वर चढत नसतें आपली स्वतःची उगीच निंदा करून घेणे म्हणजे ती आत्म-हत्याच आहे. निंदा म्हणजे महान् हत्या होय. आपण वाईट, आपले पूर्वज वाईट, आपला धर्म वाईट, संस्कृति वाईट असे म्हटल्याने आपणच आपल्या पायांवर कुऱ्हाड घालून घेत असतो. पाय तुटल्यावर, पांढळे झाल्यावर प्रगति कशी करणार? ज्याचा भूतकाळ कुचकामाचा व अपेशीच ठरला, त्याला भविष्यकाळच नाही. निस्सारच जर भूतकाळ असेल व त्याच्यावरच जर आपण भविष्यकाळ उभारूं पाहूं, तर तो गडगडून खाली येईल. कच्च्या पायावरचें, बाजूवर बांधलेलें घर टिकणार कसे? शिकावयास लागण्यापूर्वी शिक्षणाच्यामधील दिव्यता आपण प्रथम प्राहिनी पाहिजे. सेवा म्हणजे

पूजा आहे; भूतदया म्हणजे पूजा आहे; शिक्षणहि त्याचप्रमाणे पूजा आहे. तुमच्यामध्ये स्वतंत्र, विशुद्ध, सर्वशक्तिमान् व शाश्वत-सुंदर असे आत्मतत्त्व मला दिसते व ते प्रकट होण्याच्या बाबतीत असणारे जे अडथळे ते दूर करण्याच्या कामांत मी तुम्हांस मदत करावयास येतो-म्हणजेच शिक्षण-म्हणजेच सेवा-म्हणजेच सर्व कांहीं. जर सर्व मानवजात तुमच्यांत साठवलेली नसेल, सारे ब्रह्मांड तुमच्या पिढीं भरलेले नसेल, तर आमच्या प्रयत्नांनीं काय होणार आहे? बीजामधला टपोरेपणा दिसतो व म्हणून आपण पाणी घालतो. मनुष्यांतील दिव्यता दिसते व आपण ती प्रकट व्हावयास मदत करतो. तुमच्या जीवनभूमीत कांहीच नसेल तर कितीहि खणले तरी दगड-मातीशिवाय आमच्या हातांत काय येणार? तुमच्या जमीनीत ठेवा नसेल, जुने ठेवणे नसेल तर तुम्ही आम्हो कितीही प्रयत्न केले तरी काय मिळणार? ते प्रयत्न निष्फळ होतील.

व्यक्तीच्या प्रगतीप्रमाणेच राष्ट्रांची प्रगति असते, समाजाची प्रगति असते. प्रगति व्हावयास, विकास व्हावयास ध्येय डोळ्यांसमोर स्वच्छ दिसले पाहिजे. आज दोन पावले या रस्त्याने, उद्यां त्या रस्त्याने असे धरसोडीचे वर्तन केल्याने प्रगति तर होत नाहीच, उलट निराशा पदरी येते. कष्ट भरपूर पडूनच्या पडून, उत्साहशक्ति खर्च होऊनच्या होऊन, पदरांत फळ नसते. पुन्हा जागच्या जागीच मनुष्य येऊन बसतो ध्येय ठरले पाहिजे व त्या ध्येयासाठीं भूतकाळांत जे प्रयत्न झाले असतील, त्या प्रयत्नांवद्दल आपण कृतज्ञ राहिले पाहिजे. यामुळेच ज्या ज्या महान् चळवळी होतात, त्या चळवळीतून सुद्धा थोडे तरि पुराणप्रियत्व असतेंच असतें पूर्वतिहासाबद्दल भक्ति थोडी तरि त्या चळवळीतून दिसून आल्याशिवाय राहणार नाही.

परंतु भूत व भविष्य या दोहोंतून एकालाच चिकटून बसावयाचे असेल, तर भूतकाळापेक्षां भविष्यकाळालाच धरून ठेवलेले बरे. काही झाले तरी, आपली इच्छा नसली तरीहि, थोडे तरी परंपरेचे रक्त आपल्याबरोबर येणारच येणार. थोडा तरी तो सुगंध बरोबर आल्याशिवाय राहणार नाही. जुने कांहीं तरी थोडे बरोबर येणार व आपण पुढच्यासाठीं नवीन कांहीं तरी करून ठेवणार. दुसऱ्यांना मुळीच स्वातंत्र्य न देण्याची जी पुरातन्यांची, सनातन्यांची वृत्ति, त्या वृत्तीमुळे तरुण बेताल व अधीर होतात. गुलाम करून पाहणाऱ्या या जुन्या लोकांचीं गांठोडीं भिरकावून द्यावीं असे त्यांना वाटू

लागते; जुन्यांच्या या वृत्तीनेच तरुण आंधळे होतात. कृतीला प्रतिकृति, ध्वनीचा प्रतिध्वनी तुम्ही मागेच ओढीत बसलात तर तरुण पुढेच खेचणार. तुम्ही बद्ध करूं पाहाल तर ते मुक्त होऊं पाहाणार. तुम्ही सारखीच जुनीं बंधनें घालू पाहाल तर ते बंधनाच्या पलीकडे जाण्यासाठी उठणार. जुन्याला चिकटून राहणें हा दोष नाही, परंतु दुसऱ्यालाहि मोकळीक न देणें हा गुन्हा आहे ही गोष्ट तरुणहि कबूल करितील. जुन्या लोकांनीं, 'जुनें तें सारें सोनें' असें त्यांना वाटत असेल, तर त्यांनीं तें उराशीं धरून बसावें. परंतु त्यांनीं तरुणांना मोकळीक द्यावी. दुसऱ्यानेंही तें सोनेंच म्हणावें असला दुराग्रह त्यांनीं धरूं नये. श्रीरामकृष्ण परमहंस म्हणत, "सर्वं धर्मं सत्यं आहेत. त्यांच्यांतील बहुतेक सारें अनुभवांतही सत्य आहे. परंतु दुसऱ्या धर्मांतील गोष्टीना, दुसऱ्या धर्मांतील तत्त्वाना एकमेक असत्य मानतात. हें एक महान् असत्य मात्र या सर्व धर्मांत आहे." त्याचप्रमाणें जुन्याला चिकटून बसणारे पुराणप्रिय लोक हेहि सत्य आहेत, खरे अहित. फक्त "तुम्ही मूर्ख चुकतां" असें जेव्हां ते तरुणांना म्हणतात, तेव्हां मात्र ते असत्य वागतान, चूक करतात. तरुणांचेही म्हणणें सत्य आहे; फक्त जेव्हां जुन्याला प्रेमानें कवटाळणाऱ्यांचा, जुन्याकडे भक्तिभावानें दृष्टि फेंकणाऱ्या वाड-वडिलांचा ते तिरस्कार करतात, त्यांच्याविरुद्ध कोल्हेकुई करतात, तेव्हां मात्र ते चुकतात, तेव्हां ते असत्य मार्गांनीं जातात. मला स्वातंत्र्य पाहिजे असेल तर मी दुसऱ्यासही तें दिले पाहिजे.

वृद्धानें तरुणाला व तरुणानें वृद्दाला प्रेम दिलें पाहिजे. परस्परांचें शुभचिंतन केले पाहिजे. "शुभास्ते पंथानः संतु"—तुमचा मार्ग मंगल-प्रद ठरे-असें परस्परांनीं परस्परांस प्रेमानें म्हणावें व स्वतःचे प्रयोग करीत राहावें, स्वतःच्या धर्माकडे जात राहावें. कोणाचा मार्ग चांगला हें काळ ठरवील. परस्परांच्या मंगलार्थ व मिद्धीसाठी परस्परांनीं प्रार्थना करावी. आपणांला हिंदुस्थान म्हणजे युरोप-अमेरिकेची निर्जीव प्रतिकृति करावयाची आहे का ? नकोरे देवा ! असलें दुर्दैव या भारतवर्षाच्या माथीं नको. परंतु तरुणांचें जर असेंच ध्येय असेल, हिंदुस्थान म्हणजे युरोप अमेरिकेची नक्कल, त्यांची छाया, असें करण्याचें जर त्यांचें ध्येय असेल, तर मग या प्राचीन खजिन्यांना, जुन्या ठेवण्यांना, प्राणापेक्षांहि कांहीं जास्त जपून ठेवणारे असे जे श्रद्धावान् कडवे वडील लोक, ते या तरुणांच्या उल्लूपणाला

अडवण्यासाठी उभारलेले भवकम किल्लेकोटच आहेत असें म्हटले पाहिजे. तरुणांचें असलें विवेकहीन अनुकरणाचें ध्येय असेल, तर वडील लोक मोलवान् सेवा करीत आहेत असे समजले पाहिजे. राष्ट्राचा पूर्वीचा रंग, पूर्वीचा गंध राखून ठेवणारी, परपरेचा नदादीप विझूं न देणारी, नवीन निर्जीव, विवेकहीन, मोर नाचतो म्हणून लांडोर नाचते, या प्रकाराच्या गोष्टीना अडवणारी अशी वडील मंडळी फार मोठें काम बजावीत आहेत, असें म्हणावें लागेल. परंतु त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानचे पख तोडून टाकावे, त्याला हिडू फिरूं देऊ नये, त्याच्या विचाराला विश्व मोकळे करूं नये, त्यानें पिजऱ्यांतच त्या ठरलेल्या दांडीवरच 'पढोप्रभातें श्रीभगवान्' करीत राहावें, हे तरी आपणांस पाहवतें का? आमच्या वडील मंडळीना असला दुःखी कष्टी हिंदुस्थान, परकी सत्तेच्या पारतंत्र्याच्या शृंखलेपेक्षाहि अर्थहीन व सारहीन अशा ज्या रूढी व जे आचार त्यांच्या जड शृंखलानी शतकानुशतके जखडलेला व म्हणून आज जगाच्या मागे पडलेला व पारतंत्र्यांत पडलेला असा हिंदुस्थान पाहण्यांत आनंद व कृतार्थता वाटते का? हिंदुस्थान असा स्थानुच राहावा, हें त्यांचे ध्येय आहे का? जर असे तुम्हां पुरातनप्रियांचें ध्येय नसेल तर तुमच्या स्वातंत्र्यप्रिय व तुम्हांला स्वच्छंदी वाटणाऱ्या मुलांबरोबर तुमचे आशीर्वाद पाठवा, तुमचे प्रेम त्यांच्या पाठीशीं असूं दे. भविष्यकाळावर जोरदार हल्ले करावयास तुमची मुलें निघत आहेत. भविष्याच्या डोंगरांत सुंदर लेणी खोदावयास ते जात आहेत—उत्साहानें व उमेदीनें जात आहेत. म्हणा त्यांना “शुभास्ते पन्थानः सन्तु”. म्हणा त्यांना “तुमचें कल्याण असो, तुमचा विजय असो”. तुम्ही त्यांना म्हणा “जा, शूर बाळांनो जा; छातीच्या वीरांनो जा; धैर्यशील बलवान् युवकांनो जा, पुढे जा, आणखी पुढें जा. तुमचे प्रगतीचे प्रयोग करा, तुमचे नवीन बावटे फडकवा; तुमच्या अदम्य उत्साहानें, ज्वलत आशेने पुढे जा; निर्भयपणें कूच करीत पुढे जा. तुम्ही कोठेंही गेलेत तरी एक गोष्ट आम्हांला पक्की माहीत आहे की, तुम्ही कोठेही सातासमुद्रापलीकडे गेलांत वा पाताळांत गेलांत, तरीही तुमच्या खेड्यांमध्ये आंबराईत असणारें जें तुमचें घर त्या घराबद्दल, तेथील त्या तुळशीच्या आंगणाबद्दल, तेथील तुमच्या वाडवडिलांबद्दल तुमच्या हृदयांत सदैव प्रेम जागृत राहिली. जा. आमच्या जगण्यापेक्षां तुम्ही जगणेंच जास्त श्रेयस्कर आहे असें आमचें

मत आहे. आमचें काय दस गेले पांच राहिले. तुम्ही भविष्यकाळाला बनव-
णारे ! तुम्ही नसून आम्ही असण्यापेक्षां, आम्ही नसून तुम्ही असण्यानेच
देशाचें अधिक कल्याण होईल. परंतु एक दिवस येईल की, ज्या दिवशी
बाहेर भटकून भटकून, प्रयोग करून करून, तुम्ही कंटाळाल; पांखरे भटक-
तील भटकतील व दमून परत घरट्याकडे येतील; तुमच्या लढाया लढून
तुम्ही दमून जाल; तुमचें अपूर्ण राहिलेंलें काम तुम्ही तुमच्या मुलांवाळांच्या
हातांत सोपवून द्याल व पुन्हा एकदां तुम्ही आपलीं हृदये, तुम्ही आपले
मिटू पाहणारे डोळे व उडू पाहणारे प्राण या सर्वांना घेऊन, प्राचीन ऋषि-
मुनींच्या ज्ञानमदिराकडे याल; त्या शांतिप्रद थोर अध्यात्मविद्येच्या साहा-
य्यानेच, तिचा हात व आधार घेऊनच शेवटी मुक्त व्हाल, शांत व्हाल;
त्यावेळेस ज्या तुमच्या वृद्ध वाडवडिलांनी-तुम्ही तिरस्कृत केलेल्या वाड-
वडिलांनी-हा जो ज्ञाननिधि राखून ठेवला, ही जी अध्यात्मविद्या जतन
करून ठेविली, ही जी अमृतवल्ली जपून ठेविली, त्या पूर्वजांचे पुण्य स्मरण
होऊन तुमच्या डोळ्यांतून कृतज्ञतेचे अश्रू खळखळ धावून आल्याशिवाय
राहणार नाहीत; शेवटल्या क्षणाला डोके ठेवावयास हें हक्काचे, स्वतःच्या
मालकीचें राष्ट्रीय ध्येयरूप मंदीर, ही आपल्याच अध्यात्ममाउलीची मांडी,
ज्यांनी तुमच्यासाठी राखून ठेवली, परंतु ज्यांना तुम्ही शिव्याशाप दिलेत
व हिडीस फिडीस केलेत, त्याचे थोर स्मरण होऊन तुमचा कठ भरून
येईल व हृदय सद्गदीत होईल. या जुन्या घरात, या तुमच्या मठींत तुम्हाला
जी शांति व शीतलता मिळेल तशी तुम्हाला कोठेंही मिळालेली नसेल !
या नदीकांठच्या जुन्या मदिरांतील घूपारतीच्या वेळेचा सायकाळचा घण
घण घटा नाद, त्याच्याहून अधिक मधुर व अधिक पवित्र सगीत आपण
कोठेही ऐकले नाहीं असे तुम्हांस वाटे ! जा, बाळांनो, जा. परंतु लक्षात
धरा. भूतकाळ हा भविष्यकाळासाठीच तिष्ठत असतो; त्याची अवहेलना
झाली तरी तो थोरपणानें ती गिळून उभा असतो; तो मरून जाऊ इच्छित
नसतो; कारण आपल्या मुलांना आपली जरूरी लागेल हें आईवाप ओळ-
खून असतात; भूतकाळ हा भविष्यकाळाचा देव आहे व भविष्यकाळा-
सारखा दुसरा कोणीहि भक्तोत्तम त्याला नाही ! ”

धर्म व राष्ट्रीय अभ्युदय

: १३ :

धर्मांमुळें राष्ट्रें दुबळीं होतात, धर्मांमुळेंच हिंदुस्थानचा न्हास झाला व धर्म वगैरेंचें बंड नसल्यामुळें जपानचा अभ्युदय झाला असें जे आमच्या देशांतील कांहीं अविचारी लोक भरमसाट बडबडतात, त्याचा कितीही कडक शब्दांत निषेध केला तरी तो कमीच होणार आहे.

असल्या या असत्य व भ्रामक कल्पनांचा धुव्वा उडवून देण्यासाठीं कोठून कसा आरंभ करावा हेंच समजत नाहीं. आमच्या या वरच्या मित्रांची धर्माची जी कल्पना आहे, तिच्याच प्रथम चिधड्या उडवाव्या का ? किंवा राष्ट्राचे उदयास्त म्हणजे तरी हे काय समजतात हें त्यांस विचारावें ? राष्ट्राचा न्हास व विकास पाहण्याची यांची दृष्टि तरी कोणती आहे ? कदाचित् कांहीं दुसरे लोक या वरील मडळीस संतापानें व रागानें एकदम म्हणतील, “ जपानला वैभव आज आहे असें कोण म्हणतो ! जपान रानटी आहे; जपानला धर्म नाही असें तुम्ही म्हणत असाल तर जपान सुधारला आहे व वैभवावर आहे हे आम्ही खरेंच मानीत नाहीं. ज्याला धर्माचा आधार नाही, तें नष्टच होणार. चोरालासुद्धां आपसांत भांडण होऊ नये म्हणून नीति लागते ! जपानजवळ नीति नसेल, धर्म नसेल तर तें वैभव वैभवच नव्हे; तो बुडबुडा आहे—फुगेल फुगेल व फुटेल ! जपानला धर्म नसेल तर जपानचें नांव कालोदरांत लोकरच लुप्त होईल.

तसेच कांही म्हणतील कीं, हिंदुस्थानचा न्हास झाला आहे ही गोष्टही खोटी आहे. हिंदुस्थान उज्ज्वल भविष्याच्या उंबरठ्यावर उभा आहे व तारुण्याचें रक्त त्याच्या रोमारोमांत आज नाचत आहे

परंतु सत्य खरें काय आहे, तें ज्यानें त्यानें आपल्या स्वभावानुसार, वृत्त्यनुसार पहावें. असल्या गोष्टींत चर्चा अगदी निरूपयोगी असते. जशी दृष्टी तशी सृष्टी. आपल्याभोंवतीं नवीन स्वर्ग निर्माण करावयाचा आहे, नवीन पृथ्वी बनवायची आहे. जो हें करून दाखवील, त्याचा मार्ग सत्याचा. नवीन सृष्टी दिसूं लागल्यावर कोणाचा पक्ष सत्य हें प्रत्येकाला लगेच कळून येईल. नवीन स्वर्ग व नवीन पृथ्वी निर्माण करण्याची ही कामगिरी निराशावादी व खडे फोडणारे अशांच्या हातून कधींही व्हावयाची नाही.

हिंदुस्थानांत धर्मांमुळें न्हास झाला व जपानचा अभ्युदय धर्माच्या

अभावामुळे झाला असे म्हणणारे जे आमचे मित्र आहेत त्यांना आमचा असा प्रश्न आहे कीं, कृपा करून तुमची धर्माची कल्पना काय ती तरी आम्हांला नीट कळू दे. एकदां धर्म काय याची व्याख्या ठरली म्हणजे मग कदाचित् असेंच दिसून येण्याचा संभव आहे कीं, धर्मांमुळेच हिंदुस्थान जिवंत राहिला, धर्मांमुळेच तो टिकाव धरून उभा राहिला. परंतु असें जेव्हां आम्ही म्हणतो तेव्हां धर्म याचा अर्थ रूढी, दंतकथा, स्नानसंध्या, टिळेमाळा, भस्मे व जानवी, गोमुत्रें, प्रायश्चित्ते व गोप्रदानें हा नसतो. सत्यश्रद्धा व सत्यविचारांचें आचारांत प्रगटीकरण म्हणजे धर्म हा आमचा अर्थ असतो.

अशा अर्थानें हिंदुधर्माकडे पाहूं लागलों म्हणजे मग माझें संकट दूर कर, माझा रोग बरा कर, असली दुवळी नवस करणारी मूर्तिपूजा म्हणजे हिंदुधर्म नव्हे, हें दिसून येईल. राष्ट्राच्या महान् व अनंत जीवनांत पराजयाइतकाच जयाहि क्षणभंगुर आहे. सदैव विजयीच व्हाल, ऐहिक भाग्यानें मिरवाल, अशी लालूच हिंदुधर्म दाखवीत नाही. जय वा अपजय ही हिंदुधर्मातील दृष्टि नाही. यश की अपयश ही हिंदुधर्माची दृष्टि नाही. कर्म-निष्काम कर्म-एवढाच हिंदुधर्माचा शब्द आहे जय येवो वा पराजय येवो तूं आपला स्वधर्म उत्कृष्टपणें आचर, तूं आपलें कर्म नीट बजाव; तूं लढत रहा, कर्म करीत रहा; “मामनुस्मर युद्धचक्र” ही हिंदुधर्माची शिकवण आहे “विजयाकडे जाण्याचा एखादा जवळचा रस्ता माझ्याजवळच आहे, मी दाखवितों, या.” असले ढोंग हिंदुधर्म दाखवीत नाही. स्वर्गातील अप्सरा व नंदनवनविलास किंवा नरकांतील यमयातना, नाना फळें किंवा नाना छळ-हिंदुधर्म हें कांहीं दाखवीत नाही. तीं फळें दाखविणारा तो खरा हिंदुधर्म नव्हे. हिंदुधर्म-खरा हिंदुधर्म-आमिपें दाखवीत नाही. तो हिंदुधर्माचा स्वभाव नाही. “या, मी पटकन् वैभवावर चढवतों.” असें तो सांगत नाही. हिंदुधर्म म्हणजे गारुड्याचा खेळ नाही, जादुगाराची जादु नाही. गारुडी क्षणांत कोयींतून आंब्याचा वृक्ष बनवितो व त्याला फळेंहि लटकलेलीं दाखवतो. परंतु तो वृक्षहि क्षणांत अदृश्य होतो. सदैव तशीं आम्हांकडे त्या गारुड्याला खरोखर लाभतीं तर त्याला भीक मागत फिरावें लागलें नसतें व बाजारांतील आंबे विकत घ्यावे लागले नसते. असले हातचला-खीचे खेळ करून दाखविणारा हिंदुधर्म नाही. जादूच्या खेळांपेक्षां हिंदुधर्म

उदात्त आहे, अशी आमची खात्री आहे. हिंदुधर्म जर केवळ विजयाचेंच तत्त्वज्ञान सांगत असेल, तर तो अपूर्ण राहील; जगाच्या अर्ध्या अनुभवावरच उभारलेला ठरेल. जय वा पराजय, यांची फिकीर न करतां तूं भलेपणानें, मनांत श्रद्धा व वर परमेश्वर या भावनेनें कर्म करीत रहा, अविरत झगडत रहा, असें सांगून हिंदुधर्म जयपराजयांच्या वर गेला आहे. तो विजयाचे नगारे वाजवीत नाही व पराजयाचे गाराणेंही गात नाही. जयानें हुरळू नका, उन्मत्त होऊ नका; पराजयानें होरपळू नका, मुळमुळ रडू नका, असे सांगून हिंदुधर्म जणु निद्विद्वाकडे घेऊन जात आहे, केवळ कर्तव्याकडे घेऊन जात आहे.

आपणांमध्ये खरी अचल श्रद्धा असेल, तर जय किंवा पराजयाचे आपण साक्षी बनू, जगांतील जयापजयांचे खेळ, खाली वर नाचणाऱ्या राष्ट्रांचा नाच, हें रहाटगाडगें कौतूकानें पहात राहूं. विजयाकडे जिवाची शर्थ करून सदैव जाण्याचा आम्ही प्रयत्न करू, परंतु त्या विजयाचेही आम्ही गुलाम नाही, विजयाचे मित्र नाही. पराजयाचें विजयांत परिवर्तन करण्यासाठी आम्ही झगडत राहिलों तरी त्यावरून पराजयाने आम्ही खचून गेलों होतो असेही नाही. जय वा पराजय-आम्ही धीरगंभीर राहूं. पडत्या व चढत्या-दोन्ही प्रकारच्या लाटांशी हातघाई करून ध्येयतीर गाठू. समुद्रांत पडणाऱ्याला पावलापावलाला एक लाट खाली नेते, दुसरी वर चढवते-परंतु तो पुढेच जात असतो. त्याप्रमाणे जयापजयाची पाउलें टाकीत आम्ही ध्येयदेव गाठू. जय व पराजय ही माझी दोन पावलें आहेत. जन्ममरणाचीं पावले टाकीत मनुष्य ज्याप्रमाणे पुढे चालला आहे, त्याप्रमाणे जयापजयाचीं पावले टाकीत आपणांस पुढें जावयाचें आहे. जय वा अपजय-या दोहोंना साधन करून मला माझे परमविकासाचें-परिपूर्णतेचें ध्येय गांठावयाचें आहे. आमच्या अंतःकरणांत सार्वभौम असा, परमथोर असा, कशानेंही उल्लू न होणारा व खचून न जाणारा असा संयम आहे या महान् संयमाच्या जोरावर जगांतील बऱ्यावाईट परिस्थितीचा आम्ही आमच्या मनावर यात्कचितही परिणाम होऊ देणार नाही. ज्यांची सारी दृष्टि या मर्त्य जगांतच मिळणाऱ्या विजयावर व वैभवावर, सुखांवर व विकासांवर खिळलेली आहे, त्यांचा आपणांस हेवा व मत्सर कशाला वाटावा ? या जगांत जयापजय, सुखदुःख जन्ममरण, पतन आरोहण, उदय व अस्त, भरती ओहटी, मान अपमान,

विकास व विनाश, हंसणें व रडणें, स्तुति व निंदा यांचा विशाल दोला सारखा पुढे मागें होत आहे. सुखापाठोपाठ छायेप्रमाणें येणारें दुःख, मोठ्या विजयाच्या पाठोपाठ उरांत धडकी भरवणारा पराजय, ट्राफल्गरच्या पाठोपाठ आस्टाल्ट्स, असें चक्रेमिक्रमेण हे जग सारखें झुलत आहे, हें आपणांस माहीत नाही का ? या द्वंद्वांतून तर पलीकडे जावयाचें आहे. जयाला व पराजयाला दोघांसहि काटीत छाटीत आपणांस पुढे जावयाचें आहे. समोर त्या पैलतीरावर असलेल्या परमेश्वरास पहावयाचें आहे.

परिस्थितीच्या भरतीओहटीतून, या जयापंजयांतून, दोहोंतूनही जो मानवी विचार, जे मानवी चारित्र्य निर्माण होत असतें, त्या सत्य व चिरं-जीवी वस्तूला धर्म म्हणतात. हे जे विचारधन आपण निर्माण करीत असतो, हें जे चारित्र्य आपण जमा करीत असतो, त्याच्याशीं सहकार्य करूनच, त्याची मदत घेऊनच आपण आपलें सामाजिक जीवन किंवा राष्ट्रीय जीवन उभारीत असतो. राष्ट्रीय जीवन व धर्म यांची फारकत नसते धर्म व राष्ट्र, धर्म व सगाज याच्यांत प्राण व कुडी असा संबंध असतो. हा चारित्र्यरूप व वैचारिक धर्म याची राष्ट्रीय जीवनांतून हकाल-पट्टी कराल तर नाश होईल. प्राचीन ईजिप्त, मेसोपोटोमिया, खाल्डिया, असीरिया-यांना काळाच्या पोटांतून पुन्हां कोण वर काढील ? कोणीही नाही. कारण ज्या गोष्टींनी त्यांना विशिष्टत्व आलें होतें, ज्या विचारांनीं, ज्या चारित्र्यानें त्यांना विशिष्टत्व मिळालें होते, त्या गोष्टी कायमच्याच नाहीशा झाल्या. भाषामुद्धां, असा काही चारित्र्य-धर्म असल्याशिवाय, मोलवान कल्पना व थोर विचार याचा सांठा असल्याशिवाय, जिवंत राहूं शकत नाही. जेथें चारित्र्याचा विकास उत्तरोत्तर होत नाही तेथील भाषाही मरत जाते. यासाठी क्षणिक लखलखाटानें आपण दिपून जाऊं नये. रोम कोठें आहे, स्पेन कोठे आहे; पोर्तुगाल कोठे आहे ? व्यक्तीच्या जीवनांत जशीं घटकापळें त्याप्रमाणें राष्ट्राच्या जीवनांत अनेक शतकें, अनेक युगें म्हणजे क्षणाप्रमाणें आहेत. काळ चाललाच आहे. काळाच्या जाण्या येण्या-वर राष्ट्रांचे अस्तोदय अवलंबून असतात. परंतु जो विचार-निधि; जीं दिव्य ध्येयें राष्ट्रांला, या भरती ओहटीच्या काळांत, या येणाऱ्या जाणाऱ्या कालौघांत मिळालेली असतात, ती जोंपर्यंत राष्ट्र उराशीं धरून ठेवील, तीं जोंपर्यंत निष्ठेनें, चिकाटीनें, कष्टानें, क्लेशानें, प्रसंगीं प्राणार्पण करूनही

सांभाळील, हें बीज, ही पुंजी जोपर्यंत राष्ट्र हातची जाऊं देणार नाही, प्राणांचें पांघरूण घालून त्याला जपेल, तोंपर्यंत राष्ट्राला मरण नाही. क्षणभर व्यापारांत एखाद्या राष्ट्राची चलती झाली म्हणून तें मोठे शतकृत्य झालें, तें इतिहासांत नमूद करून ठेवण्याच्या लायकीचें झालें असें होत नाही. विजय मिळविणाऱ्या पुरुषाचें चारित्र्य राष्ट्रातून कधीही मरून जाऊ नये, यासाठी खटपट होत नसेल, तें चारित्र्य सांभाळून ठेवण्यासाठी प्रयत्न होत नसतील, तें चिरजीव व्हावें म्हणून कष्ट होत नसतील, तर ते विजय विजयी पुरुषाबरोबरच विलयाला जातील. चारित्र्य व प्रामाणिकपणा जर पाठीशीं नसेल तर व्यापारी भरभराट फार दिवस टिकणार नाहीं.

आपला धर्म शिकवितो की, हे जग म्हणजे कांही अंतिम सत्य नव्हे. अनंततेच्या मानाने हे जग कांहीच नाही, मिथ्याच म्हणाना. हिंदुधर्माची ही विशाल दृष्टि ज्याच्या हृदयांत श्रद्धापूर्वक बिबलेली असेल, तो बाह्य ख्यालीखुशालीच्या जीवनासाठी, बाह्य सुखविलासांसाठी, भराभरा सुखोपभोग भोगावयास मिळावेत म्हणून, उच्चतम असा धार्मिक आनंद, चारित्र्याचा व सत्यानुभवाचा आनंद, तो दिव्य व अवीट असा आंतरिक आनंद गमवावयास तयार होणार नाही; मृत्कणासाठी माणिक मोती फेकून द्यावयास तयार होणार नाही. चिंतामणि फेकून गारगोटी पदरी बांधणार नाही; जिवंत झरा सोडून क्षणीक नळाच्या थेंब थेंब पाण्यावर विसबणार नाही. आणि या पृथ्वीवरचेंच वैभव पाहिजे असलें तरीसुद्धा, क्षणिक सुखापेक्षां सदसद्विवेक बुद्धीला मान देण्याची, तिचा सूर ऐकण्याची जी अत्यंत थोर वृत्ति, तीच जवळ असली पाहिजे. ऐहिक किंवा पारमार्थिक—कोणत्याहि फळाकडे वधा, सद्गुणसाधनें तीच आहेत, तीच लागतील.

प्रपंच व परमार्थ

: १४ :

पृथ्वीवर अनेक देश आहेत; परंतु प्रत्येक देशांत हे श्रेष्ठ व कनिष्ठ, हें उच्च व हें नीच, हें पर हे अपर, हे पवित्र हे अपवित्र, हे सांसारिक हें पारमार्थिक असे भेद दिसून येतात. या पर अपराच्या, उच्चनीचाच्या

कल्पना पार झुगारून देण्याचें धाडस जर कोणी केले असेल तर तें फक्त हिंदुस्थाननें होय. या भेदाच्या भिती उडवून टाकण्याचें काम भारताने केलें आहे. विचाराची इतकी धीरता इतरांस दाखवतां आली नाही; विचाराची एवढी मोठी उडी इतर राष्ट्रांस मारतां आली नाही. अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा तलास लावून, बुड्या मारून मारून ह्या थोर तत्त्वज्ञानमौक्तिकाला वर काढून आणून, त्याच्या जोरावर सर्व जीवनाचा साक्षी होऊन राहण्याचें महाभाग्य, जीवन म्हणजे खेळ आहे, लीला आहे, असे अंतरंगी समजून वागण्याचें भाग्य मानवाला हिंदुधर्माने दिले आहे. आपल्या थोर पूर्वजांची महनीय करणी व विशाल विचारसरणी, त्यांची कृत्ये व त्यांची ध्येये यांना शोभेसें आपण वागणार नाही का ? आपल्या पूर्वजांच्या मार्गावरून आपणच जर गेलों नाही, तर दुसऱ्यांना तरी तेथे बोलावण्यास आपणाला तोड कोठून राहणार ?

पकडण्याच्या आधी थोडा वेळच पुढील तेजस्वी व गभीर शब्द येशू ख्रिस्त बोलले होते. प्रभु म्हणाला, “सायमन, सायमन ! सैतान तुला निवडून काढणार आहे. सैनानाची दृष्टि तुझ्याकडे वळली आहे, तुझ्या जीवनाच्या कणसांतील धान्याचा दाणा, शुद्ध तेजस्वी सत्त्वाचा दाणा दिसावा म्हणून सैतान तुला झोडपून पाहणार आहे.” भावि कृत्यांच्या छाया आधीच दिसू लागतात अशी म्हण आहे. पावसाची लक्षणे आधी दिसू लागतात. भगवान् ख्रिस्त हे शब्द जणु स्वतःलाच उद्देशून बोलत होते. अवतारी पुरुषाचें सामर्थ्य अपरपार असतें. सारें जग कट करून त्याची कसोटी पहावयास येत असते; सर्व जगाची अशी इच्छा असते की त्या महापुरुषानें शरण यावें; आपल्या बाजूस कोणी नाही, आपण असहाय, निराधार सर्वत्यक्त आहोत, अशी स्वतःच्या दुबळेपणाची त्या महापुरुषास जाणीव व्हावी अशी जणु जगाची इच्छा असते. परंतु तो महान् शक्तीचा अवतार, ती दिव्य भव्य विभूति, तो महात्मा, तोहि जगाची परीक्षा घ्यावयास तमासगिरांची परीक्षा घ्यावयास उभा राहतो; त्याची परीक्षा घ्यावयास सारें जग उभे राहतें व तसे जगाची परीक्षा घ्यावयास उभा राहतो. जगांतील सारेच लोक निःसत्त्व व पोंचट झाले आहेत की काय, त्यांच्यांत कांही तेज, कांही सत्त्व, कांही राम आहे की नाही, हें तो महापुरुष जाणून घेऊ इच्छितो. जगाची नाडी पहावयास तो उभा राहतो. अखिल मानवजात विकारानीं उन्मत्त होऊन सभोवतीं

हैदोस घालीत असतां तो महात्मा ध्रुवताच्याप्रमाणें आपल्या ध्येयाशीं निष्ठा-
वंत राहतो. त्याची दृष्टि स्थिर असते. त्या महापुरुषाच्या पायांजवळ लाखों
लाटा, कोटचावधि जीवांच्या जीवनाच्या चंचल लाटा हेलकावत असतात;
परंतु पहाडाप्रमाणें तो महापुरुष अचल राहातो. समाजांत दुर्बलता, चंचलता
जितकी अधिक, तितकी महात्म्याची स्थिरता, ध्येयनिष्ठा व शक्ति हीं
अधिक दिसून येतत.

४

अवतारी पुरुष समाजांत जन्मास येणें हा चमत्कार नाही. ही एक
अपरिहार्य गोष्ट आहे. भटकणारे लोहकण चुंबकाभोंवती जमा होतात.
भटकणारे ग्रहोपग्रह सूर्याभोंवती प्रदक्षिणा घालू लागतात. मानवजातीच्या
भ्रमती करणाऱ्या भावनांना, अस्थिर व चंचल विकारांना व विचारांना
स्थिरता देण्यासाठीच अवतारी पुरुषाची नितान्त आवश्यकता असते.
आपल्यामधील पतितांतील पतित, हीनांतील हीन, यांनाही अवताराची
आवश्यकता आहे. अवतारी पुरुष निर्माण करण्यांत त्यांचाही भाग असतो;
त्यांनाही त्याचें श्रेय असतें. आपले सर्वांचे प्रयत्न, आपल्या सर्वांच्या धड-
पडी, पतितांच्या वा पवित्रांच्या, तो अवतारी पुरुष निर्माण झाल्यानें सफळ
होतात. आपल्या सर्वांच्या लहान मोठ्या चुकत माकत होणाऱ्या धड-
पडीची वनणारी, वनतवनत येणारी जी प्रचंड लाट, हेलकावणारी काळी-
सावळी अस्थिर चंचल लाट-तिच्यावरचा शुभ्र स्वच्छ फेस म्हणजे महा-
पुरुष होय आपल्या या प्रयत्नांमुळे आपण महापुरुषाशी जोडले जातो.
आपल्याच चिंतनाचें व श्रमाचें फळ म्हणून तो प्रकट झालेला असतो.
आपले क्षुद्र प्रयत्नही आपणांस महापुरुषाकडे घेऊन जातात; त्याच्या कार्यांत,
त्याच्या जीवनांत भागीदार करतात. सेतूबधनांत वाळूचे अंगाला चिकट-
लेले कण नेऊन झाडणारी खारकुडी हिचाही भाग आहे. रामाच्या
कार्यांत तिलाही स्थान आहे. रामाशी हनुमानाप्रमाणें तीहि जोडली गेली.
कळत वा नकळत आपले सारे लहान मोठे प्रयत्न, आपली सर्व
कर्मे व आपले सर्व विचार आपणांस अवतारी पुरुष व त्याचें महान्
कार्य यांच्याशीच जोडीत असतात. लहान मोठे सारे ओहोळ, पवित्र
ओहोळ किवा गाळीचा लेंड ओहळ महान् नदीला मिळण्यासाठीच चालले
आहेत; व ती महान् गंगा नदी त्यांना सागराकडे घेऊन जाणार आहे.
आपणांस ही दृष्टी एकदां बाली म्हणजे मग उत्तरोत्तर अधिक काम करावें

असें आपणांस वाटूं लागेल. “माझा कार्यभार कमी कर. ” अशी प्रभूला प्रार्थना करीत न बसतां “काम करावयास अधिक सामर्थ्य व उत्साह दे, उदंड कामें करूंदे. ” अशी प्रार्थना आपण करावयास लागूं. मग आपण म्हणूं “हे देवा, या शांति नको, मला बळ दे. ” मनाची शांति हा अभ्यासाचा व संवयीचा, संयमाचा व विवेकाचा परिणाम आहे. परंतु दुबळ्याला खरी शांति असू शकत नाही. अनंत सागर अनंत लाटांनीं हेलकावत असतो, परंतु अंतरीं गंभीर असतो; भगवान् विष्णु सहस्र फणांच्या शेषावर शांतपणें पडून राहतात; भीष्म शरपंजरावर शांत होते; हरिश्चंद्र आगींत घातला जात असतां शांत होता; सुघन्वा तप्त तेलांत तळला जात असतां कमळाप्रमाणें हंसत राहिला. बळाशिवाय शांति नाही. जर खरें बळ, खरा निश्चय, खरी श्रद्धा हीं असतील तरच खऱ्या शांतीचा आनंद उपभोगतां येतो. ज्या जीवनतरूला अलोट श्रद्धेचीं व अपार सामर्थ्याचीं बळकट मुळें आहेत, त्याच जीवनतरूला खऱ्या शांतीचीं फळें लागतात. दुर्बाला व निराश जीवाला शांति नाही, समाधान नाही, कांहीं नाही.

शारीरिक अहंकार, हा देह म्हणजेच मी, या गोष्टी ज्याच्याजवळ आहेत, या कल्पना जो उराशीं धरून बसला आहे, त्याची दृष्टि स्थूल असते; बाह्य विषयांवर, बाह्य सुखदुःखांवर त्याची दृष्टि खिळलेली असते. पाथिवाच्या पलीकडे त्याची दृष्टी भेदून जात नाही. “त्यांनीं मला मारलें, ते माझी निंदा करतात, त्यांनीं म्हटलें, त्यांनीं टीका केली, ” असल्याच क्षुद्र अनुभवांत तो एकरूप झालेला असतो; गुरफटून गेलेला असतो. या सुखदुःखाच्या, मानापमानांच्या पंकिल पल्लवांतच तो बरबटलेला असतो, व तेथूनच बोंबलत असतो; परंतु ज्याचा अह परब्रह्मांत मिळून गेला. ज्याचा जीव शिवांत मिसळला, ज्यानें आपला जीवनबिंदु त्या महान् जीवन-सिंघूत मिसळून दिला, त्याच्या वाऱ्याला देखील असल्या क्षुद्र गोष्टी, ही चिरचोर व ही रडारड, दुसऱ्यांच्या शिष्या वा स्तुति उभ्या राहात नाहीत. फारच झालें तर या गोष्टीचा तो साक्षी बनतो. आकाशांत ढग येतात व जातात; वादळें उसळतात व शांत होतात, परंतु आकाश निळें निळें शांत अखंड वर पसरून राहिलेंच आहे. हीं वरचीं वादळें वरच विरून जातात. तीं आकाशाला भेदून आत शिरत नाहीत. थोर महात्म्यांची वृत्ति अशीच गगनाकार असते. दुःखें, संकटें यांची त्यांना भीति वाटत नाही. आपल्या

हृदयाकाशाची परीक्षा पहावयास आलेले हे ईश्वरी दूतच आहेत या भावनेने तो कष्टक्लेशांकडे पाहतो. दुःखाची काळी घोंगडी वरून पांघरून आलेला हा आंत मुरलीधर सांवळा श्रीकृष्णच आहे हे तो जाणतो व बाहू उभारून या दुःखाचे स्वागत करावयास पुढे येतो. दुःखांना, विपत्तींना तो हृदयाशी धरतो. या आपत्तीचे स्वागत करावयास उभे रहा, घाबरू नका असें भीतिग्रस्तांस तो धीर देत सांगतो व आपण स्वतः पुढे होतो. परमेश्वर नाना रूपांनी नटून येईल. तो कधी प्रियकर म्हणून येईल, कधी छळकर म्हणून येईल; तो कधी भिकारी म्हणून येईल, कधी राजाराजेश्वर म्हणून येईल; कधी रड म्हणून येईल, कधी शिव म्हणून येईल. या सर्व रूपांत तोच आहे, जीवनाचा पेला देणारा व मरणाचा पेला देणारा एकच आहेत, हे ओळखणे हे आपले काम आहे. ही एकदां दृष्टि आली, हा लपडावाचा खेळ खेळावयाला जो शिकला, सर्व गोष्टीत लपलेल्या त्या नटमूर्तीला ओळखावयास जो शिकला, या सर्व विश्वाशी एकरूपता पहावयास जो शिकला, त्याला जीवनांत असहाय असे कधीच वाटत नाही. अनंत परमात्मा अनंत हातांनी मला कवटाळीत आहे असे त्याला दिसते. चावणारा सर्प चुबन देऊनच गेला असें त्याला वाटते. त्याला भय ना भीति. तो कोणाला भिणार? छळणारा मीच व छळला जाणारा मीच. मीच मला तारीत आहे. मीच मला मारीत आहे. रडणारा व रडवणारा, छळणारा व छळला जाणारा—दोघां मिळून आईचा खेळ चालला आहे, त्या विश्वमातेची लीला चालली आहे. आईच्या नाटकांतील आम्ही दोन पात्रे—एवढेच तो जाणतो व खेळत राहतो. अखंड सच्चिदानंदाचा अनुभव तो अंतरी घेत राहतो. अव्यय व अलोट सुख त्याच्या वर्तनात दिसून येते. सूर्याची प्रसन्नता त्याच्या मुखावर असते; ताऱ्यांची शांति डोळ्यांत असते; अर्भकाचे हास्य ओठावर असते. झऱ्यासारखा बुडबुड जणु तो आनंदाने उसळत असतो. “आनंदसागरीचे कुंभ, चुबकळीन भरले” —असे ते महात्मे असतात. हात, पाय, नाक, डोळे फुटलेल्या अशा या आनंदाच्या चल मूर्तिच जणु आहेत असें दिसून येते. त्यांच्या अंतःकरणांत तंबोरा लागलेला असतो, सिंहासनावर सच्चिदानंद विराजमान असतो, संगीत सुरू असते—अखंड सुरू असते. असा जो अवतारी पुरुष-जगाला आनंदाने आवाहून घालू पाहणारा पुरुष, दुःखालाही सुखमय करणारा, आपत्तीच्या काळघाकड वगांना हृदयांतील सूर्यकिरणांचा स्पर्श करून सुवर्णमय

करणारा असा जो हा महात्मा तोच आपली आशा, तोच आपली विश्र्वांत, तोच सखा; तोच जीवविता, तो उठविता; तोच सुखकर्ता, दुःखहर्ता, उद्धर्ता; अशा विभूतीचीच, अशा अवतारी पुरुषाचीच आपणांस तहान असते, तळमळ असते. आपले सारे लहानमोठे प्रयत्न त्यालाच निर्माण करण्यासाठी असतात. लहानमोठी हिरवी झाडे जीवन देणाऱ्या मेघाला ओढून आणतात. त्याच-प्रमाणे आपली लहानमोठी जीवने, कोणाचीं उंच, कोणाचीं ठेंगणी, कोणाचीं सरळ, कोणाची वेडीवांकडी, कोणाचीं पवित्र, कोणाची अपवित्र, —परंतु हीं जीवने त्या कारण्यामृताने भरलेल्या महामेघाला, महापुरुषाला खेंचून आणण्याचा कळत वा न नकळत सारीं प्रयत्न करीत असतात; आणि तो आला म्हणजे आपण तृप्त होतो, कृतार्थ होतो.

देवघरांतील साक्षात्कार निराळा व जगाच्या धांगडधिंग्यांत येणारा साक्षात्कार निराळा. देवघरांतील देव मंजुळ मुरली वाजवणारा मुरलीघर आहे; परंतु बाहेरच्या विशाल जीवनांतील देव तो जनार्दन मुरहर आहे. घरांतील देव शिवशकर आहे; बाहेरचा देव भीषण रुद्र आहे. दोन्ही अनुभवच. कारुण्यमय व कोपमय—दोन्ही रूपांतील साक्षात्कार हवा. हातांत प्रेमानें वडी देणारी आई व रागानें थोबाडीत देणारी आई—आई एकच व ती मला प्रिय आहे—हजारो हात, हजारो डोळे, लसलसणाऱ्या हजारों जिभा असा हा बाहेरचा नानारूपधारी विराट परमेश्वर, त्याला ओळखले पाहिजे व गोडस गोजिरा सामल कृष्ण तोहि पाहिला पाहिजे. दोन्ही ओळखी हव्यात. दोन्ही मार्ग परब्रह्माकडे जाण्यासाठीच तयार केलेले आहेत. रस्त्यां-तील, बाजारांतील विविध जीवनांत कसें वागावे, तेथेंहि त्या परमात्म्याचा साक्षात्कार कसा करून घ्यावा हें अवतारी पुरुष दाखवीत असतो. सारे आनंद व ज्ञान यांची परिसीमा म्हणजे सच्चिदानंद होय. जगाचें ज्ञान व जगांतील आनंद यानां हि शेवटीं त्यांत विलीन व्हावे लागतें—विलीन होतातच. आपले सर्वांचे बरे वाईट प्रयत्न व अनुभव महापुरुषाच्या प्रयत्नांत परिणत होतात व महापुरुषाची इतरांना जवळ घेऊन वाढलेली जीवनगंगा शेवटीं अनंत सागरास जाऊन मिळते.

आमचें प्रकाशन

		रुपये
१ तीन मुलें	साने गुहजी	२॥
२ क्रांति	"	३
३ स्त्रीजीवन १ व २	"	३
४ मुलांसाठीं फुलें	"	-१-
५ राष्ट्रधर्म	"	२
६ समाजधर्म	"	॥॥॥
७ समधीवरलीं फुलें	वि. स. खांडेकर	२
८ अत्तराचे दिवे	वि. वि. बोकील	१॥
९ मंगळागौरीच्या रात्रीं	"	३
१० मीना-नीना	"	१
११ आषा	"	३
१२ कडू साखर	ग. ल. ठोकळ	१॥
१३ काव्यकलेचें अंतरंग	के. नारखेडे	२
१४ अग्रकर	पु. पां. गोखले	-११-
१५ माईची माया	ना. धों. ताम्हनकर	१
१६ जागत्या छाया	अनंत काणेकर	२
१७ पांढरपेशांचें जग	श्री. ज. जोशी	१॥
१८ समाज आणि समाजसेवा	काका कालेलकर	१
१९ सुगंध	ग. ल. ठोकळ	२
२० चौकुला	आचार्य भोगवत	१
२१ बोलधेवढ्या	ना. धों. ताम्हनकर	॥॥॥

प्रकाशक:— दयार्णव रघुनाथ कोपर्डेकर, ५२९ सदाशिव, पुणें २.

